

TEPLOMÉPÍTÉSZET A SZOCIALIZMUSBAN

SZERKEZET, FORMA ÉS SZAKRÁLIS TARTALOM VISZONYA AZ 1970–1980-AS ÉVEK MAGYARORSZÁGI RÓMAI KATOLIKUS TEPLOMÉPÍTÉSZETÉBEN

URBÁN ERZSÉBET

Abszolvált PhD-hallgató. BME Építészttörténeti és Műemléki Tanszék,

1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K. II. 82. Tel.: (+36-30) 272-6427. E-mail: urban.e.bme@gmail.com

A II. világháborút követő politikai hatalomváltás utáni egyháztalanítás következményeként a magyarországi keresztény egyházak korábbi intenzív templomépítési tevékenysége alapvetően megtorpant. A két világháború közötti gazdag emléktanyag építészeti stílusának és formálásmódjának fokozatosan enyhülő hatása még majd két évtizeden át nyomon követhető, ám az 1960-as évek elejétől új formakísérletek kezdődtek. A katolikus egyház templomépítészetében a II. vatikáni zsinat impulzusának köszönhetően az 1970-es évektől kiszélesedett a stíluspluralizmus, és a korábbi hagyományos anyaghasználat mellett korábban nem alkalmazott épületszerkezetek és építőanyagok is megjelentek (gyakran iparias, már-már profán hatását kelve a szakrális térnek). Részben az alkotói munkásságoknak köszönhetően az újító megoldások a protestáns egyházak építészetében is teret nyertek. A tanulmány a szerkezetiesség megjelenése és annak vizuális-esztétikai hangsúlya mentén vizsgálja az emlékeket, de nem a tendenciák megállapítására, hanem az egyes alkotói módszerek értékelésére helyezi a hangsúlyt. Az áttekintés a korábbi szakirodalomban számon tartott emléktanyaghoz képest jelentősen nagyobb számú további épületállományt vesz figyelembe, melyek többsége építőművészeti szempontból ugyan nem bír kiemelkedő jelentőséggel, mégis szociológiai-egyházttörténeti szempontból fontos a számszerűségük és az építésük ténye. A példák sorából kitűnik, hogy a korszak első harmadában épült templomoknál még erősen a hagyományos hossztengetyes elrendezés dominált a megszokott téglafalazatos és fa ácsszerkezettel készült tetővel, míg később gyakoribbá vált a vasbeton vázas és vázkitöltő falazatos, illetve vasbeton födémmel készült, szabadon formált szerkezeti rendszerek alkalmazása. A vizsgált periódus utolsó időszakában a posztmodern terjedésével, valamint a historizáló elemek újrafelfedezésével ismét előtérbe kerültek a hagyományos építési anyagok és szerkezetek. A tanulmány nem időrend szerint sorolja a kiválasztott épületeket, hanem az építész alkotók szerint tagol, és a szerkezet belső tere gyakorolt hatása alapján elemez.

Kulcsszavak: római katolikus templomépítészet, II. vatikáni zsinat, liturgikus reform, épületszerkezetek, építészeti forma és szakrális tartalom

ELŐSZÓ

A II. világháborút követő politikai változások hatása az egyházak életére és a magyarországi templomépítészet területére társadalomtudományi oldalról már feldolgozott téma, az építészettörténet-írás által viszont csak részleteiben tárgyalt. E korszakot nagy vonalakban áttekintő, összefoglaló mű Rév Ilona 1987-ben kiadott *Templomépítészetünk ma* című könyve (Rév 1987), valamint az ezt követő 1980-as évek templomépítészetével mint prekortárs formákkal foglalkozó, Wesselényi-Garay

Andor által szerkesztett *Mindenség modellje – Kortárs magyar templomépítészet* című kötet (Wesselényi-Garay 2010). Rév Ilona munkája az egyes templomok építészeti interpretációját tekintve nem törekszik tágabb kontextusra, és a rövid leírásokon túl átfogóbban nem is reflektál más templomokra. Ezzel szemben a retrospektív szemléletű *Mindenség modellje* kötet már a rendszerváltás utáni épületekre koncentrált, és inkább csak előzményként értékeli a szocializmus utolsó harmadában épült templomokat. Előbbi tehát a korszak visszafogott önértékelésének, utóbbi pedig a 21. századi templomépítészet hazai előképei feltérképezésének tekinthető. Lényeges kutatási forrás még az 1980-ban megrendezett templomépítészeti kiállítás iratanyaga, valamint a hozzá kapcsolódó kiállítási katalógus.¹ További, rövidebb, néhány épületet bemutató vagy esetleg egy-egy évtizedet áttekintő tudományos cikkek az 1990-es évek közepétől kezdődően egyre nagyobb számban jelentek meg (akár tervezői életmű révén, akár formai-stíluskritikai hasonlóságokhoz kapcsolódó tanulmányok formájában).

A szocializmus korszakában komoly társadalmi, kisközösségi összefogás árán épített templomok pontosan tükrözik, hogy amikor a mérnöki tervezés jelentős akadályokba és korlátozásokba ütközik, milyen praktikus, ám szellemes építészeti válaszokat kell adniuk a tervezőknek, hogy igazán egyedülállót alkothassanak. A szabadon fejlődő szakrális építészet cezúrája után már ezek a szükségmegoldásokkal teli építkezések is hatalmas előrelépésnek számítottak. Az 1960-as évek végétől új periódus kezdődött a szakrális építészetben, mely a stílusjegyek alapján a rendszerváltásig tartott: megjelent templomépítészetünkben is az ipari anyagok és szerkezeti rendszerek alkalmazása. Ezen építészeti szemléletváltásnak a liturgikus térformálásra és a szakrális építészeti, esztétikai minőségre gyakorolt hatása a szerkezet–forma–szakralitás összefüggésében eddig részletesebben nem vizsgált kérdéskör.

EGYHÁZ A POLITIKA ÁRNYÉKÁBAN

A II. világháborút követően Magyarország szovjetizálásával, az egypártrendszer kialakulásával és a társadalom átrétegződésével párhuzamosan az oktatás, a tudomány és a kultúra is fokozatosan államosításra került. A Rákosi-diktatúra pártállamiságának kemény megszorításait követően azonban a Kádár-korszakra általánosságban már inkább az „*aki nincs ellenünk, az velünk van*” felfogás volt jellemző.² Ennek megfelelően alakultak az egyházakkal kapcsolatos politikai intézkedések fázisai is: a kezdeti időszakban a teljes represszió sújtotta az egyházakat, majd az állami kontroll fokozatosan egy kompromisszumkésebb, társutas együttműködés irányába alakult.

A korszak egyházpolitikai eseményei az 1945-öt követő hazai templomépítészet fejlődési lehetőségeit is alapjaiban határozták meg.³ Kezdetben a politikai vezetés az

¹ *Neue Kirchen in Ungarn 1945–1980*. Keresztény Múzeum, Esztergom 1980.

² A korszak átfogó történeti összefoglalóját adja: Romsics 2010.

³ Az egyház–állam II. világháború utáni viszonyának részletes ismertetését adja: Gergely 1985.

egyszerűbb ellenőrizhetőség érdekében közjogilag teljesen szétválasztotta az egyházat és az államot,⁴ majd politikai eszközökkel visszaszorították a korábbi erős vallási hagyományokat és szűkre szabták az egyházak működési területét. Nemcsak a gondolati szabadság és szellemi útmutatás kérdésében függött az egyház az államtól, hanem az anyagi támogatás következtében a helyreállítási, építési tevékenység területén is.⁵

A nyílt egyháztalanítás évei után egy kiszámíthatatlanabb időszak következett, amikor a tiltás-megengedés politikájával kezelte az állam az egyházakat: az egyházak idővel *modus vivendire* törekedtek, az állam pedig a korábbi nyílt konfrontáció helyett leginkább anyagi megszorításokkal korlátozta a hitélet szabad gyakorlását. A változó politikai módszerek, a szélsőséges személyi atrocitások és az engedékenyebb békepapi mozgalom támogatása között állandósulni látszó bizonytalanság jellemezte az állam és egyház viszonyát.⁶ A Vatikán új keleti politikájának köszönhetően,⁷ valamint a szocialista államvezetés megváltozott szemlélete következtében a magyar főpapok kimehettek a II. vatikáni zsinat üléseire, illetve az *ad limina* látogatásokra. De ezek is kizárólag úgy valósulhattak meg, hogy a delegáció politikai szempontok szerint megválogatott tagokból állt, s önálló nézőpont képviselése nélkül, csak pontosan körülhatárolt információkat közvetíthettek. A püspökök számára az Állami Egyházügyi Hivatal (= ÁEH)⁸ által összeállított adatok ugyan rendelkezésre álltak az egyházmegyéik vallási életére vonatkozóan, ám ezek hitelességéről, illetve ellentmondásairól bizonyosságuk nem volt.

A nemzetközi elszigeteltségből kitörni szándékozó szocialista államvezetés ugyanakkor látványos egyezmény megkötését szorgalmazta: az 1964-es részleges meg-

⁴Köbel Szilvia alkotmányjogász az 1945–1948 közötti időszakot a „békés elválasztás” éveinek azonosítja, míg az 1949–1989 közötti periódust egységesen az „ellenséges elválasztás” eszközeivel jellemzi. Köbel 2005. 157.

⁵Az 1945. évi földreform és az azt követő anyagi megszorítások tényleges jelentősége csak évekkel később vált valóban érzékelhetővé. Ennek elemzését adja: Doromby 1975. 232. Az egyházakat sújtó földreform jogi-gazdasági jelentőségét elemzi: Szigeti 1973.

⁶1980-ra megszokottá vált a békepapi mozgalom tevékenysége, az állam és egyház közötti párbeszéd azonban továbbra sem volt nyitott. Részletesen: Bíró 1980. A békepapi teológia kidolgozására tett kísérletről: Albertini és mtsai 1977.

⁷VI. Pál pápa a szocialista államokkal történő aktív kapcsolatfelvételének bizonyosságai: „*az 1964-ben Magyarországgal, 1955-ben és 1970-ben Jugoszláviával kötött megállapodás, Podgornij szovjet államfő (1967), Maurer román miniszterelnök (1968) és Tito jugoszláv államelnök vatikáni látogatása, apostoli adminisztrátorok (1967), majd megyéspüspökök (1972) kinevezése Nyugat-Lengyelországban, püspökök kinevezése Csehszlovákiában (1973) és apostoli adminisztrátorok kinevezése a Német Demokratikus Köztársaságban (1973).*” Adriányi 2001b. 207.

⁸Az ÁEH 1951. május 18-án lett létrehozva kezdetben csak az egyházak felügyeletére, ám idővel a szervezet az anyagi korlátozások útján is felügyelte az építkezések és helyreállítások menetét. A működés első szakaszában a vallásosság teljes felszámolását próbálta elősegíteni, melyet a hitoktatás és a vallási élet korlátozásával igyekeztek gyorsítani. Az ÁEH működéséről: Köpeczi 2004. A hivatal megalakulása után többször átszervezésre került. Az 1961-es újjászervezést követően nagyobb változtatások már nem történtek a működési módszert illetően. Ekkor a következő egységek voltak a szervezetben a Titkárság mellett: Katolikus Főosztály, Protestáns és más Felekezetek Főosztálya, Pénzügyi és Igazgatási Osztály. Az ÁEH megszűnéséről csak az 1989. évi 14. sz. törvény rendelkezett. Az ÁEH szervezeti felépítéséről: Kisasszonyi 2005. 7–11.

állapodás az Apostoli Szentszék és a Magyar Népköztársaság között⁹ formálisan rendezett néhány vitás kérdést (egyik ilyen pont a hitoktatás lehetősége volt).¹⁰ Az egyezmény után továbbra sem javult az ÁEH-megbízottak szoros ellenőrzése a püspöki rezidenciákban: külön irodákban ugyan, de a megyeszékhelyeken, illetve a püspöki székvárosokban zavartalanul tovább működtek a megbízottak.¹¹ A Politikai Bizottság 1968. március 4-i párthatározata még mindig a katolikus egyházat tartotta a „*legbonyolultabb és legtöbb problémát*” jelentő felekezettnek, ám azáltal, hogy a püspöki karba lojális személyek kerültek, a békepapi mozgalom is hatékonyabbá vált.¹²

Az 1970-es évek második felétől az ÁEH igazodott a Magyar Szocialista Munkáspárt által kijelölt enyhülő egyházpolitikához.¹³ Az ÁEH adminisztratív feladata nőtt, tényleges aktív tevékenysége viszont csökkent. A valóságban azonban a családpasszoráció nehezen ment, a házasságkötések jelentősebb része végződött válással, s a marxista nevelés egy teljes generációt fosztott meg az egyházi értékek megismerésének lehetőségétől.¹⁴ Az egyházi intézmények nyomon követése és ellenőrzése mellett a külföldi nyitás révén az egyházi vezetők nemzetközi kapcsolatainak figyelemmel kísérésével is foglalkoztak. A korszakban 1973-ban, majd 1983-ban volt nagyobb átfogó revíziója az egyháznak, mely az addig kidolgozott állami egyházpolitikai elvek megvalósulását értékelte.¹⁵

Az 1956-os forradalom idején határozott politikai állásfoglalást tevő, majd a forradalom vérbefojtása után az Amerikai Egyesült Államok budapesti nagykövetségén menedéket lelő Mindszenty József bíboros személyes jelenléte állandó feszültséget eredményezett az állam és egyház viszonyában. A körülményes tárgyalások eredményeképp a bíboros végül elhagyta az országot.¹⁶ A Vatikánban azonban nem volt maradása, így kérésére Bécsbe költözhetett.¹⁷ A 80. életévébe lépő bíboros nyugalmazásával a Szentszék 1974. február 5-én formálisan üresnek nyilvánította az esztergomi érseki széket,¹⁸ és Lékai László c. püspököt apostoli kormányzónak nevezte ki.

⁹A megállapodást az 1990. február 9-én aláírt egyezmény helyezte hatályon kívül, mindaddig érvényben volt. A részleges megegyezés három évtizeddel későbbi újraértékelése egyházi oldalról: Cserháti 1980.

¹⁰Az időközben már részlegesen megvalósuló vallásszabadság ellenére az ateista jellegű közoktatás eredményeképp az elvállaltalanodás kiszélesedett, és ezzel párhuzamosan az egyházak papságának létszáma is majd felére-harmadára esett vissza. Balog–Gergely 2005. 79. A fiatalok lelki gondozásával való tevékenykedés okán „államellenes összeesküvés” vádjával sorozatos, tömeges letartóztatások történtek (1965, 1966, 1967, 1970, 1972). A részmegállapodás eredményeiről és eredménytelenségeiről: Adriányi 2001a. 65–70.

¹¹Adriányi 2001a. 61.

¹²Köbel 2005. 137–138.

¹³1973-tól leginkább csak az információs és dokumentációs feladatkör maradt. Az ÁEH 1951–1989 közötti belső működéséről és tevékenységéről: Köbel 2005. 60–91.

¹⁴Bozsóky–Lukács 2005. 101–104.

¹⁵A két határozat részletes vizsgálata: Köbel 2005. 139–142.

¹⁶A tárgyalások előzményeiről, menetéről és problematikájáról részletesen: Adriányi 2001a. 88–119.

¹⁷Mindszenty bíboros 1973-ban megjelentette *Emlékirataim* című munkáját, majd halála előtt még több utazást tett a világban, hogy felkeresse és erősítse a külföldön élő magyar közösségeket.

¹⁸Somorjai 2007.

Mindszenty bíboros rövidesen bekövetkező halálával az érseki szék ténylegesen megüresedett, így 1976 februárjában VI. Pál Lékai püspököt kinevezte esztergomi érsekké.¹⁹ Mivel az állami vezetés könnyen befolyásolta a pozícióba kerülő püspökök és előjárók személyét, így ekkoriban már e vezetők megfelelő hozzáállásának motíválása volt az állam célja: „Ezeket az új helyzetbe került egyházi vezetőket »be kell programozni«, hogy úgy értelmezzék a feladatokat, ami nekünk optimálisan a legjobb.”²⁰

1977-ben VI. Pál pápa magánkihallgatáson fogadta Kádár Jánost, az MSZMP első titkárát. Ebben az évben Miklós Imre államtitkár – az ÁEH akkori elnöke – állami szempontból már elfogadhatónak ítélte meg az egyházi vezetők tevékenységét, mert politikai elkötelezettségük „*elérkezett ahhoz a szinthez, amely a szocializmus érdekében elegendő*”.²¹ A templomi hitoktatás ellenőrzésének joga így visszakerülhetett a püspöki kar felügyelete alá, s ezután már elsősorban csak az anyagi megszorítások befolyásolták az egyházmegyék működését. Az ún. kis lépések politikájával a kevésbé jelentős kérdésekben folyamatos megállapodások születtek a magyarországi Római Katolikus Egyház és a magyar állam között.²²

Míg az 1950-es években az egyház működésképtelenné tétele volt a cél, addig az 1980-as évek kezdetétől a tárgyalásos együttműködés került előtérbe²³ (de a politikai hatalom részéről mindig szem előtt tartva, hogy végső soron az állam jöjjön ki kedvezőbben az alkukból).²⁴ Nagyobb szerep jutott az egyházi vezetők egyházon belüli ügyintézésének, mellyel a szocialista vezetés próbálta saját mintájára formálni az egyházi hierarchián belüli döntéshozatali és ellenőrzési rendszereket.²⁵ Még 1987 után is hangsúlyozta az ÁEH, hogy továbbra is fontosnak tartják a korábbi módszerekkel összhangban az egyházi társadalom kettéválasztását (a kölcsönös megállapodásokon alapuló viszonyt elutasító személyek és az államvezetéssel együttműködő egyházi vezetők elidegenítésével). Az 1970–1980-as évek időszakára általánosan

¹⁹ Lékai László bíboros munkájának lehetőségeiről és korlátairól: Bozsóky–Lukács 2005. 112–115.

²⁰ MOL-XIX-A-21-e-0010-1/1975.

²¹ MOL-XIX-A-21-d-0010-4/1977. *Előadás és konzultáció az MSZMP Politikai Bizottsága 1973. december 4-ei határozata végrehajtásának tapasztalatai alapján a további feladatokról. 1977. február 22.* Az anyagot részletesen elemzi: Köbel 2005. 159.

²² Az állam ugyan toleránsabbá vált az egyházi tevékenységgel szemben, ám néhány kritikus érdeklődési pont még fennmaradt. Az egyik ilyen fontos kérdés a fiatalok nevelése, az ifjúsággal való foglalkozás volt, melyet az állam és az egyház is saját súlyponti feladatának tekintett. 1978 őszén a Budapesti Hittudományi Akadémián először indult hároméves teológiai levelező tanfolyam. 1979-ben Paskai László veszprémi püspök (1979. március 31-től) és Bagi István c. püspök és esztergomi segédpüspök felesküdték az Alkotmányra. A korszak egyházpolitikai és társadalmi eseményeiről részletesen: Balogh–Gergely 2005. 79–84.

²³ Az együttműködésben kiemelkedő jelentősége volt II. János Pál pápának, akit 1978-ban választottak pápává. A II. világháború után a Magyar Népköztársaság Kormánya és a Magyar Katolikus Püspöki Kar között létrejött első megállapodást (1950. augusztus 30-án jött létre), illetve az azt követő viszonyt értékeli 30 év távlatából: Lékai 1980 és Miklós 1980.

²⁴ A tényleges viszony Kádár János 1980-as egyik kongresszusi beszédéből érzékelhető. Közli: *Vigilia* 1980.

²⁵ Köbel 2005. 158–159.

jellemző volt, hogy a tette kész egyházi vezetőknek meg volt kötve a kezük, és be kellett látniuk, hogy alapvetően csak kis lépésekben érhetnek el eredményeket.²⁶

AZ 1945 UTÁNI ÉVEK HAZAI TEMPLOMÉPÍTÉSZETÉNEK LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

A II. világháborút követő húsz évben az építési tevékenység jelentős hányadát a romba dőlt és súlyosan megrongálódott épületek helyreállítása adta. Ezzel párhuzamosan a bővülő lakó- és közösségi funkciók mielőbbi, mennyiségi jellegű kielégítésére törekedett az építőipar, így a munkaerő és az építőanyag hiánya miatt a minőség gyakran háttérbe szorult.²⁷ Míg a két világháború közötti időszak erős társadalmi beágyazottsággal bíró egyházai a Gerevich Tibor vezetésével létrejött és kiteljesedett római iskola haladó gondolkodású tervezőinek alkotásai révén progresszív fejlődést tudtak mutatni a templomépítészet terén – s így nemzetközi szinten is létrejöttek kiemelkedő minőségű és művészi értékű alkotások –, addig a II. világháborút követő első évtizedekben ennek csak visszafogottabb és egyre halványuló színvonalát sikerült már megvalósítani.²⁸ Az 1945 utáni templomépítészet első, újjáépítésekkel és új építésekkel is teli szakaszát²⁹ az 1960-as évek végétől a nyugat-európai mintákat ismét figyelemmel kíséző, újfajta építészeti kifejezőmódot kereső, kísérletezőbb formálásmód követte.³⁰ A II. világháború előtti modern építészeti formaképzés az 1960-as évek elejére (nagyjából az Árkay-életmű lezárulásával)³¹ a templomépítészetben eltűnt.

Az 1950–1960-as évek tömeges lakásépítési programjai³² és iparfejlesztései után az 1970-es évektől ismét előtérbe került az építészetben az épület mint koncepcionális

²⁶Az egyház mégis tudta, hogy elengedhetetlen a társadalmi megújulásra koncentrálnia. Ezt a törekvést szimbolizálta Lékai László bíboros latinból vett jelmondata is: *Arbor succisa virescit*, miszerint „a megnyesett fa kiszökdül”.

²⁷Merényi 1970. 103.

²⁸A két világháború közötti modern templomépítészetet átfogóan elemzi: Hajós-Baku 2018. – Az 1900–1950 közötti európai templomépítészetet áttekintő Stock-kötetbe a Rimanóczy Gyula által tervezett pasaréti római katolikus templom, valamint Árkay Aladár és Árkay Bertalan városmajori Jézus Szíve temploma került be a magyarországi épületek közül. Stock 2006. 22–23.

²⁹Az 1945-öt követő néhány évben még a félbehagyott templomok befejezési munkái, valamint az elpusztult templomok helyén történő új építkezések voltak jellemzőek, azután az egyre szembetűnőbb gyors társadalmi és politikai változások hatására viszonylag sok helyen, rövid idő alatt új templomépítések sora indult meg. Látna a súlyosbodó körülményeket, ezen építkezéseknek többsége egy-két éven belül befejeződött, s az „építési hullám” nagyjából az 1949-es évvel zárult. Vukoszávlyev–Urbán 2016.

³⁰Merényi 1970. 121–127.

³¹Árkay Bertalan II. világháború utáni templomépítészeti életművét bemutatja: Urbán–Vukoszávlyev 2016a.

³²A tömeges lakásépítés társadalomra gyakorolt hatását az egyházi lapok is elemezték. 1980-ban a Magyar Nemzeti Galéria által rendezett *Forma és struktúra – konstruktivizmus a modern finn építészetben, képzőművészetben és formatervezésben* című kiállítás apropóján érzékelhető volt az északi, élhető struktúrájú lakótelepek és a magyarországi társaik közötti kontraszt. András 1980. 863.

mű.³³ A korszerű anyagok alkalmazása mellett a low-tech építészet és az organikus mozgalom is kezdett erősödni, illetve az 1970–1980-as évek fordulóján megjelent a posztmodern, melynek hatása még a rendszerváltás után is érvényesült. Az építőipar államosítása és a tervezőintézetek létrehozása mellett a Magyar Építőművészek Szövetsége az építészek társadalmi szerepvállalását igyekezett összefogni, továbbá jelentős szerepet vállalt a korszak építészeti arculatának kialakításában.³⁴

A tervszerű urbanisztikai fejlesztések³⁵ az összes jellemző középület elhelyezését biztosították a városszöveten belül,³⁶ azonban a szocialista ideológiával szemben álló templomok építését továbbra sem támogatták.³⁷ Míg a kiegyensúlyozott időkben a templom mint épület elsősorban a tiszteletadás tere, addig a vészterhes, bizonytalan korokban a templom menedék, mely hitet és kitartást ad a mindennapok nehézségeinek elfogadásához. A templomépítészetben tehát különösen meghatározó a hely, a környezeti kontextus. Míg a történelem békés periódusaiban a templom magaslaton (illetve a környező épületekhez képest önmaga magasságával is) hirdette Isten dicső létét, addig a szocializmus alatt jellemzően a városi szöveten belül legtöbbször periferikus helyre szorult, de ha a közbenjárások eredményeképp központi telekre is épülhetett egy templom, jellemzően csak visszafogott formát kaphatott.³⁸

SZELLEMI ÉS FORMAI MEGÚJULÁS A SZAKRÁLIS ÉPÍTÉSZETBEN

A II. világháború traumája – a keleti blokk országaiiban bekövetkező ateista államberendezkedés okozta drasztikus változások okán pedig kiváltképp – után időszerűvé vált a vallási-lelki megújulás. A 20. század derekán már tapasztalhatóan igény jelentkezett a szakrális építészetben is a lényegi változások iránt, és ennek az újrakezdésnek egy erős motíváló lendületet adott a II. vatikáni zsinat, mely megváltoztatta a templom közösségi tartalmát.³⁹ Ennek látványos formai megjelenése volt az egyén és közösség részvétele az istentiszteletben (*participacio actuosa*), valamint szimbolikus

³³ Az 1970-es évek hazai építészetének két irányba induló „karakterkereséséről”: Simon 2001.

³⁴ Ferkai 1985. A II. világháború utáni hazai építészet áttekintését adja: Ferkai 1998.

³⁵ Az élhető, emberi léptékű városi szövet alakításához szükséges, hogy a különböző szakemberek saját szakterületük vonatkozásában megvizsgálják a városépítészet kérdéseit. J. Comblain *La théologie de la ville* című, 1968-as könyvében vallás és egyház szerepét elemzi a modern városban. E munkát, illetve urbanizmus és teológia kapcsolatát vizsgálja: Bangó 1970.

³⁶ Kleineisel 1986.

³⁷ A magyar építészetet 1967-ig bemutató, Merényi Ferenc által összeállított áttekintő kötet a II. világháború utáni időszakból mindössze négy egyházi-szakrális épületet szerepeltet (Hollóháza és Cserépváralja római katolikus templomai, a szegedi belvárosi temető ravatalozója, valamint a kecskeméti temető bejárati épülete). Merényi 1970. 139. Ezzel szemben az 1945–1967 közötti időszakban lényegesen gazdagabb templomépítészeti örökség jött létre, erről részletesen: Vukoszávlyev–Urbán 2016.

³⁸ Az 1960–1970-es évek templomépítészetét művészettörténész megközelítésből vizsgálja: Lantos 2018.

³⁹ Török–Török 2016. 13.

tartalmával a *versus populum* mensa-oltár megjelenése.⁴⁰ A zsinati reformok az őskeresztény hagyományokhoz nyúltak vissza, amikor a liturgia sokkal inkább közösségi cselekmény volt. A nemzeti nyelv használata és az egyházzene jelentőségének növelése pedig a liturgiát közvetlenebbé, érthetőbbé és személyesebbé tette a reformok után. Az egykori patetikus templomtér az utolsó vacsora „bensőséges otthonává” válhatott.⁴¹ „A szakrális tér következésképpen a szent fogalmához kapcsolódó, a kultuszt magában foglaló és megjelenítő térforma. Történelmi tudásunk bizonyítja a szakrális tér megkülönböztetett jelentőségét.”⁴²

A történeti templomépítészetben a külső és a belső mindig konzekvens kapcsolatban állt, azonos jelentőséggel bírtak.⁴³ A külső a fizikai környezetbe való beágyazottság (illeszkedés, vagy épp kontraszt) szempontjából fontos, másfelől annak építészeti formálása előkészíti a belső térbe való megérkezést, ami szakrális épületek esetén még nagyobb jelentőséggel bír. A templomépítészet lényegi pontja a külsőből a belső térbe történő belépés pillanata, melyben a tér feltárulása, misztikája, majd megismerése során el lehet jutni a kontemplációig.⁴⁴ Ezzel szemben az 1970–1980-as években a belső érzékelhetően hangsúlyosabbá vált. Ez részben a politikai-társadalmi helyzetből és kötöttségekből fakadó, kezdetben kényszerű, később igazolt visszafogottságból ered, másfelől a történelmi időkben oly egyértelmű torony szimbólum szerepének csökkenéséből is következik.⁴⁵ Részben a szekularizáció következménye is a templom periferikus vagy nem hangsúlyos telepítése,⁴⁶ magának az épületnek a hagyományos értelemben vett egyértelműsített jelszerűsége pedig a tornyok funkcionalitásának megszűnéséből adódott. A települési környezetben a korábbi 3–6 méteres épületmagasságok a városok léptékének növekedésével fokozódó építési igények miatt 30–40 méteres magasságra is megemelkedhettek.⁴⁷ Ebben a kontextusban a templom megjelenése és helyzete teljesen átértékelődött.⁴⁸ Az új épületek között

⁴⁰ „Vajon hol mutatkozik meg jobban az ember lelkilete, ha nem a számára oltalmat nyújtó háza megépítésében? Ugyanígy, az a mód, ahogyan templomainkat megépítjük, egyúttal megjeleníti az Egyház – azaz a Krisztus testében való közösség – életének minőségét.” A liturgikus tér áttekintését és az ebből eredeztetett újraértelmezés magyarázatát adja: Bouyer 2000. Magyarországi értékelését lásd: Katona 2017.

⁴¹ A II. vatikáni zsinat templomokra és templomba járókra való hatásáról: Lantos 2008.

⁴² Török 2013. 330.

⁴³ Ennek ellenkezője igaz a keleti keresztény templomépítészetre, ahol az építetőknek nem a külső, hanem a körülhatárolt belső tér volt a fontosabb. A belső ezeknél az épületeknél lenyűgöz: a dúsan aranyozott ikonosztácion és a kupola – mint legjellegzetesebb szerkezeti elem – továbbra is központi szerepet töltött be. Templombelső és misztika kapcsolatáról a keleti egyház építészetében: Nagymihályi 1977.

⁴⁴ A csend szerepéről a szakrális terekben: Katona 2016, illetve Vukoszavlyev 2011.

⁴⁵ A települések vertikális jellemzői a tornyok voltak: védelem, híradás és az égbe törő bizalom. A torony mint egyetemes forma végigkísérte az építészettörténetet, a szakrális építészetben pedig a föld–ég kapcsolat legközvetlenebb megjelenítője volt. A torony szimbolikus történeti jelentőségéről: Santarcangeli 1984.

⁴⁶ Szekularizáció és transzcendencia viszonyáról: Nyíri 1970.

⁴⁷ Vákár 1982. 60–63.

⁴⁸ Egyik, már későbbi, ám igen szélsőséges európai példája ennek a párizsi Défense negyed temploma, mely a környező felhőkarcolók között húzódik meg, s feltűnéségét már éppen a kis léptéke okozza. A városépítészeti léptékbeli kérdéseiről: Pogány 1976.

a templomépítészet léptékében lemaradt – a korábban hangsúlyos torony szerepe a magasodó környezetben tehát átalakult.⁴⁹

A belső térben a hierarchia a belépési ponttól az oltárhoz vezet, a templom többi része ennek alárendelt helyzetű kiegészítője. A főkapu és a szentély a figyelem kitértetői, és mindez az épület külső megjelenésére is hat, ami által az egyes oldalak sem egyenértékűek, hanem azok is hierarchikusan rendezettek. A központi térrendszerű épület alapvetően idegen volt a római keresztény templomépítészeti hagyományoktól (az Olaszországra jellemző keresztelőkápolnák kivételével). A latin rítusú templomok belső térrendje azonban ellentmondásos volt, hiszen a keresztény hit az emberek egyenlőségét hirdette, közben az egyházi szervezet szigorúan hierarchikus berendezkedésű volt. Ez a hierarchia erősen leképeződött már a hosszházas-tengeles alaprajzi kialakításban is. A kisebb belső tér esetén könnyebb az egységes térérzet kialakítása, a nagyobb templomok irányultsága azonban megosztottabbá válik azáltal, hogy a vízszinteshez kapcsolódik egy vertikális tengely is.⁵⁰ A központosítást igénylő térreform tehát ezt a belső ellentétet is szándékozott feloldani.

A II. vatikáni zsinat szimbolikával foglalkozó ajánlásai a belső térformálás építészeti szempontjaihoz teológiai-liturgikus oldalról közelítettek.⁵¹ A Magyarországon – az 1960-as évek közepétől csak lassú, majd a magyar fordítás 1970-es hivatalos megjelenésével (*1. ábra*) már gyorsuló ütemben – bevezetett liturgikus reform amellett, hogy a templomi egyházi szertartások nyelvét általánosan minden nemzetnek a saját nemzeti nyelvének használatában határozta meg, fontos építészeti formai változásokat is hozott.⁵² Ez utóbbinak legfontosabb eleme a hívekkel szemben történő miszéség gyakorlata volt, mely az oltárasztal helyzetének megváltoztatásával a belső térszervezés újraszervezését is kívánta, vagy legalábbis ajánlotta. A zsinat liturgikus változásainak lényege a közösség szerepében rejtett,⁵³ ami azt jelentette, hogy a

⁴⁹ Kathy 1977. 60–63.

⁵⁰ „Létrejött egy törekvés, amely e másodlagos iránynak (független) szinte önálló létet kívánt adni. A négyzet fölül épített torony az ég felé szálló gondolat irányát érvényesíti. Csakhogy ez megállítja az oltár felé nézés (vízszintes) irányultságát: éppen ott, ahol a klérus elválasztott világa kezdődik. Így megerősödik a kettéválasztás.” Tordai 1984. 98.

⁵¹ VI. Pál pápa 1963-ban egy beszédében ekképp szólt a kor egyházművészeihez: „*Mi nektek, művészeknek eddig soha nem látott szabadságot adunk. Nektek, akik a modern lelki élmények hatása alatt olyan nyugtalanok lettetek, átengedjük a szabadság kísérletezését. Tegyetek, amit akartok! Nem kívánjuk, hogy bizonyos hagyomány után menjetek, sem azt, hogy bizonyos stílushoz ragaszkodjatok. Csak azt kívánjuk, hogy a művészetetek igaz és érdemes legyen, hatékony legyen, hogy érthessük, hogy segítséget hozzon, hogy igazat szóljon és hogy általa a nép szent, vallásos fogékonyságot nyerjen. Legyetek igazán összekötve a keresztény szellemmel és kultusszal, éljétek egyetértésben vele, és akkor csináljatok azt, amit akartok...*” Közli: Cserháti–Esze 1971. 105.

⁵² 1966–1988 között a II. vatikáni zsinat dokumentumait füzeteként folyamatosan kiadta Magyarországon a Szent István Társulat (*1. ábra*), illetve hosszú ideig értelmező szótárak, magyarázatok jelentek meg több keresztény folyóirat hasábjain is.

Az új Római Miskönyv 1970-ben történő magyarországi kihirdetésétől kezdve alapvető követelménnyé válik, hogy a templom a kor igényeinek megfelelően, középületként működjön, kapcsolódjanak hozzá a legfontosabb kiszolgáló helyiségek (mosdók, átöltözés terei...). Ez a központi rendelkezés járult hozzá igazán a templomépítészet térszemléletének szimbolikus megújulásához.

⁵³ Kránitz 2002.

1. ábra. A II. vatikáni zsinat közleményeinek néhány magyar fordításban megjelent füzet, 1967, 1968, 1972

szentmise a korábbi imádságok sora helyett egy közös cselekedetté vált.⁵⁴ Az Úr asztalának központosított (a közösség centrumában pozícionált) helyzete elengedhetetlenné vált: a központosított helyzet azonban nem feltétlenül az alaprajzi centrumot jelentette, inkább egyfajta szellemi fókuszpont megjelölését kívánta.⁵⁵ További változás, hogy míg korábban nyitott gyóntatószéket használtak, a zsinatot követően megjelent a zárt gyóntatófülke, illetve fűthető, kisebb gyóntatóhelyiség igénye. Az együtt misézés révén a korábbi mellékoltárok szerepe megszűnt; csakúgy, mint a hívek oltárhoz való vonulásának eredményeképp a szentélyrács vagy áldoztatórács is funkcióját veszítette. A liturgikus térreform tehát az építészeti tervezésben is indokot adott a korábban nem megszokott, s immár funkció szempontjából is szükségesé váló tér- és formakísérleteknek.⁵⁶

A liturgiából következő téri változások mellett a templomteret meghatározó képzőművészeti alkotások karakterére is hatással volt a II. vatikáni zsinat.⁵⁷ Az Isten felé

⁵⁴ Szigeti 1970. 76.

⁵⁵ A templomkép szemléletének változásáról, illetve a krisztusi közösség eszmény templomterre gyakorolt hatásáról: Arató 1975. 394–395.

⁵⁶ A templomépítészeti és a meglévő templomok belső tereinek átalakítását segítő 1971-ben megjelent Cserhádi József és Esze Tamás szerkesztésében, Levárdy Ferenc és Arató Miklós közreműködésével az *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása* című könyv (Cserhádi–Esze 1971), mely rövid idő alatt meghatározó alpművé vált. A reformok térigényeinek maradéktalan érvényesülését leginkább csak az új templomok esetében sikerült megoldani, az új építkezések mellett azonban nagyarányú túlsúlyban voltak a meglévő templomok tereinek az átalakításai. 1965 augusztusa és decembere között készültek el az első szembemiséző oltárok az országban (Budapest, Rákosfalva, Boncfölde). Turányi 1988. 44. A meglévő épületek liturgikus tereinek átalakítására szintén javaslatokat adott: Guzsik 1988.

⁵⁷ Fontos kiemelni, hogy az egyházművészet nem azonos a liturgikus művészettel. A különbözőség gyakran nem egyértelmű, így számos konfliktust okozhat: „a liturgikus művészet lényegesen nagyobb megkötöttségekkel jár. Jellemzője, hogy a szó legszorosabb értelmében szolgálni akarja a szent szertartásokat.” Alapvető különbség, hogy míg az egyházművészeti alkotások jellemzően szubjektív megjelenésű munkák, a liturgikus tárgyak kialakításánál az egyház egységes szándékát kell kifejezni. Éppen ezért egy magas művészi kvalitású egyházművészeti alkotás szubjektívítása okán nem biztos, hogy alkalmas a liturgikus művészeti alkotássá váláshoz. Boda 1972. A liturgikus berendezési tárgyak művészetéről: *A liturgikus berendezési tárgyak és eszközök művészete* 1968.

fordulást és a kontempláció elmélyítését a reformok a berendezések formai egyszerűsítésével, de magas művészi színvonalon, nemes anyagokból megalkotott és egységes megjelenésű kortárs képzőművészeti alkotásokban és használati tárgyokban definiálták, valamint a szimbolika hierarchiájának egyértelművé tétele is még fontosabbá vált.⁵⁸

A fény szerepe, annak építészeti megjelenítése is kitüntetettebb szerephez jutott.⁵⁹ Az épített térben végzett liturgia során a szakralitás misztikáját leginkább az általunk nem befolyásolható, csupán jelenlétükkel érzékeltethető elemek adják. Az érzékelés az időbeli állandóság és a pillanatnyi változások kontrasztjából alakul: az eszményiség értéke a mulandóságban és a változásban rejlik. A liturgia a keresztyén naptár előkészületi időszakai és ünnepei szerint változik: mindennek megszabott ideje van, a várakozás pedig elhozza az esemény örömteli pillanatát. Az ige és a zene liturgiája alkalmazkodik ehhez. A templomtér viszont fizikai tehetetlenségéből adódóan csak korlátozottan tud a ciklikussághoz igazodni. Az evilági mulandóság–megújulás vizuális érzékelését mutatja meg az épített térben a fény, a körülöttünk lévő világ fizikai, mégis megfoghatatlan eleme.⁶⁰ A modern templomépítészeti a korábban hosszú ideig hagyományosan alkalmazott fény-szimbolikával szemben a változásokra koncentrálni (hasonló célzatúak továbbá azon templomok is, ahol a belső tér egy kitüntetett helyen a természeti-táji környezetre van megnyitva, és annak évszakonkénti természetes változását reprezentálja).⁶¹

A II. VATIKÁNI ZSINAT HATÁSA A SZAKRÁLIS ÉPÍTÉSZETRE

Nyugat-Európában a templomépítészeti formai megújulását célzó első törekvések már jóval a II. vatikáni zsinat előtt megjelentek: a historizmusmal szakító templomépítészeti legkorábbi példái már az I. világháború előtti évtizedre tehetőek, 1918 után pedig a modernizmus térhódításával párhuzamosan már alapjaiban új térszemlélettel jelentek meg a hagyományos formálástól eltérő templomok, elsősorban Hollandia és Németország területén.⁶² A II. világháború után teljesen egyértelművé vált a váltás igénye, Nyugat-Európában és a tengeren túli országokban sorra jelentek meg az új

⁵⁸ A reform az oltártérben három fókuszpontot jelölt ki: az ambó, az oltárt és a szédeszt. Ezeket úgy kellett pozicionálni, hogy a templomtér minden pontjából jól láthatóak legyenek. A szentségőrző helyét tabernákulumban a fő- vagy mellékoltáron, illetve falba süllyesztett pasztofóriumban úgy kellett kialakítani, hogy napközben a hívek számára látogatható legyen. A liturgikus tárgyak jelentőségéről és az elemek szakrális jelentéséről a Diós–Viczián 1993–2010 megfelelő szócikke ad értelmezést. A szakrális terek jelképrendszeréről ad áttekintést: Balogh 2004. Tér–forma–szín egyházi vonatkozású kérdéseiről: Gadányi 1935.

⁵⁹ A szakrális térben megjelenő fény építészeti megjelenítéséről: Meggyesi 2013.

⁶⁰ A fejezetben említett értelmező szempontok részben átfedésben vannak a Vukoszávlyev Zoran *Tisztább képletek* című, kortárs templomépítészeti „képleteket” áttekintő munkájában megfogalmazottakkal. Vukoszávlyev 2010.

⁶¹ Az 1950–2000 közötti európai templomépítészeti legkiemelkedőbb alkotásait, s ezáltal a szakrális tér megfogalmazásának változatos lehetőségeit bemutatja: Stock 2002 és Körner–Wiener 2010.

⁶² Stock 2006.

szakrális térszemlélethez kapcsolódó szerkezeti formakísérletek.⁶³ Míg a keleti blokk országaiban az egyház az elnyomásból igyekezett kitörni, és teológiai, egyházépítészeti fejlődésre ebben a korszakban csak korlátozottan volt lehetősége,⁶⁴ addig a nyugodt átmenettel, de ugyancsak szekularizálódó „nyugaton” már aktív tanácskozások folytak a templomépítészet új helyzetéről, építészeti-városépítészeti kérdéseiről. Az 1961-ben Párizsban rendezett konferencián Danielou bíboros vezetésével már vizsgálták a 20. századi templomépítészet akut problémáit, illetve ugyanerről a kérdéstről tanácskoztak Hamburgban is az evangélikus egyház képviselői. A katolikus és a protestáns felekezetek hasonló megállapításokra jutottak a templomok tervezési szempontjait illetően: a tekintetet az ég felé irányító torony nem feltétlen szükséges eleme a templomnak, csakúgy, ahogyan a korábbi kereszt vagy téglány alaprajzi elrendezés sem nélkülözhetetlen kívánalom. A túlságosan magas belső tér is kerülendő, mert a közösség már inkább a bensőséges és meghitt templomteret igényli.⁶⁵

Az egyén és közösségeszmény II. vatikáni zsinat által újraértékelt jelentése kapcsán megváltozott a templom használói tartalma is. A római katolikus liturgia térformájában mégsem a szentély elrendezésének téri, funkcionális átformálása a lényeg, mert a „*funkcionalizmus kísértését meg kell haladnia a templomépítésnek*”.⁶⁶ A közösség és közösségi térhasználat ezen kritikája már az 1950–1960-as évek hazai templomépítészetében megjelenik, amikor a szakrális tér egyéb közösségi funkciók szerepére is alkalmassá válik, s a korábban csak szolgáló egyház lassan szolgáltató egyházzá is alakult.⁶⁷ A központosítás a templomtér otthonosságának és patetikusságának szimultán jelenlétét segítette.

SZERKEZET ÉS ANYAGHASZNÁLAT

Az 1950-es években az ipari építészet a politikai akarat eszközeként kiemelt fontosságú volt, és a hazai szerkezetfejlesztés is kitüntetett jelentőségűvé vált. Az alapvetően szerkezetelvű és anyagszerű modern építészet – a középületeknél kötelezően

⁶³ Stock 2002. – Európai viszonylatban fontos kiemelni Rudolf Schwarz templomépítészeti munkásságát. A 20. századi hazai protestáns templomépítészetet európai kontextusba helyezi: Baku–Urbán–Vukoszavlyev 2017.

⁶⁴ A szocialista éra egyházak építési tevékenységére gyakorolt hatását elemzi: Stan–Turcescu 2012, Pollack 2013 és Kerekretyová 2015, Müler–Neundorf 2012.

⁶⁵ Cserhádi–Esze 1971. 92. – A nyugat-európai területeken a szakrális építészet II. világháború utáni szabadabb kibontakozásának és a II. vatikáni zsinat újító szellemiségének köszönhetően tömegesen épültek templomok. A század végére a templomépítészet Európa-szerte ismét az építészet és képzőművészet összhangjának kristályosodási pontjává vált. Stock 2002.

⁶⁶ Nagy 1972.

⁶⁷ Az egyház szerepe a templomépítészet alaprajzi szervezésében is közvetlenül lekövethető: kezdetben a triumfális (dicsőséges) egyház tengelyes térszervezést követett, majd a szolgáló, közösségre koncentráló egyház a központosítást, centrumképzést részesítette előnyben. Ennek egyfajta továbbfejlődése, amikor a templomtér már mint közösségi tér is működik a szakrális funkciók kívül, s alkalmassá válik egyéb rendezvények befogadására.

alkalmazott szocialista realizmus formai elvárásai miatt – ebben a korszakban leginkább csak az ipari építészetben bontakozhatott ki. Az 1960-as évek a hazai építészetben is a modern építészethez történő visszatérés időszaka. A mérnöki esztétika általános térnyerése mellett nagyobb számban fejlesztettek olyan szerkezeti rendszereket is, melyek nem kizárólag az ipari építészet elvárásaihoz igazodtak, így az építészek szabadabban alkalmazhatták ezeket az építészet más területein is – részben szükségből, részben pedig akár meggyőződésből, mert az efféle építészeti „szerkezetiség” esetleg eleve biztosította az épület modern megjelenését. E tekintetben a templomépítészet sem volt független a kor lehetőségeitől és korlátaitól: míg az 1960-as évek templomai a modernizmus mintáit követve, de még hagyományos építőanyagokból és szerkezetekkel épültek, addig az 1970-es évektől már jellemzően a korszerűbb szerkezeti rendszereket részesítették előnyben a tervezők, majd az 1980-as években az önkifejeződés szándéka által vezérelve még expresszívabb megoldások születtek. Mindemelllett az 1970–1980-as évekre az egyházat érő politikai nyomás enyhülésének köszönhetően a korábban teljesen háttérbe szorított és kontrollált templomépítészetre ismét átfogóbb építőművészeti területként tekinthetünk.

A tervezők anyagválasztását (így a templom esztétikai megjelenését) determinálta azok hozzáférhetősége és beépítésének szaktudásigénye – mind pénzügyileg, mind jellegükből fakadóan. Az anyagok karakteréből adódóan szellemileg is körülhatárolódtak a lehetőségek; az anyagválasztás és szerkezeti esztétika kérdését tehát össze kellett egyeztetni a lelki-szagrális igényekkel is.⁶⁸ A politikai körülmények korlátai miatt az épülettel szemben támasztott elvárások használói oldalról pillanatszerűen leszűkültek, hiszen az építés lehetősége már önmagában is eredménynek számított.

Műemléki templomok helyreállításában szerepet vállalt az állam, azonban az új építések költsége az egyházat, de leginkább az építető közösséget terhelte. Részben ez az oka annak, hogy a legnagyobb repressziót jelentő 1960-as években, de még a vizsgált korszakunk első éveiben is, a már általánosnak mondható technikai fejlettség ellenére legtöbbször a hagyományos anyagokat és szerkezeteket alkalmazták, a kivitelezést pedig nem szakemberek végezték. Ahol nem volt lehetőség korszerű anyagok beépítésére, ott az építészek követték a tradicionális tervezési elveket és építési módokat, az általuk adta korlátok között igyekeztek egyedi építészeti részleteket alkalmazni.

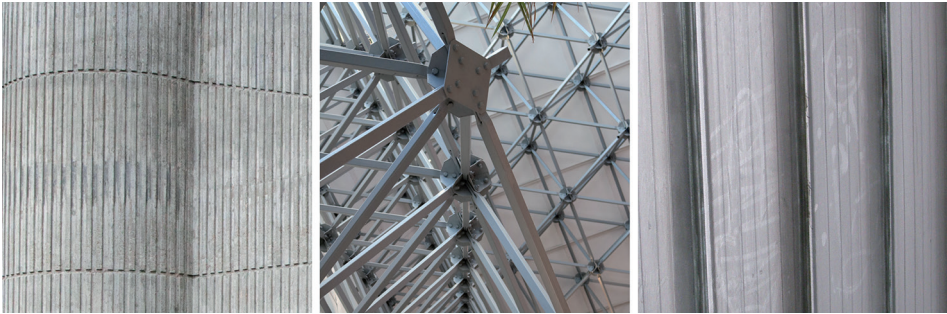
Az anyagi lehetőségek mellett a tömegesen alkalmazott építő és felületképző anyagok használatát erősen meghatározták a kor politikai-társadalmi igényei is. A II. világháború utáni szocialista realizmus ideológiai elvárásai az állami reprezentációt helyezték előtérbe, így a legnemesebb felületképzések kialakítása elsősorban a nagy közönségforgalmú épülettípusokra korlátozódott. A templomépítés tiltott tevékenység volt, így az építészeknek a templomépítészet tradicionális, nemes anyagai helyett (a modern újító és kísérletezési szándékával nem azonos módon) szükségszerűen új formai megoldásokat vagy az alapvetően lokális anyagok adta alkalmazási

⁶⁸ Puskás–Perendy 2013.

lehetőségeket kellett keresniük, melyben a szakralitás kifejezhetőségét látni vélték.⁶⁹ Az 1970–1980-as évek templomépítészetében anyag- és szerkezetválasztás terén nehéz tendenciákat megállapítani, és talán nem is lehet közös nevezőt találni, mégis, ahol a tervező igazán művészi felfogással közelített feladatához, ott mindenhol megjelent a merészség.⁷⁰ Kísérletezés és találgatás érhető tetten a szakrális építészetben még korábban ki nem tapasztalt szerkezeti elemek és felületképző anyagok alkalmazásában, azok szokatlan kombinációiban, valamint a teherhordó szerkezetek statikai határainak keresésében.

Az állami tervezőirodákban dolgozó és alkotó építésztervezők kollektívája a nemzetközi trendekre való szélesebb körű rálátásának és az Európa-szerte terjedő új építőanyagok első kézből történő megismerésének köszönhetően hatással volt az újonnan épülő templomok szerkezeti-építészeti kialakítására.⁷¹ A felületképző anyagok köre kiszélesedett azáltal, hogy a korábban takart helyzetben beépített elemek láthatóvá váltak: a raszteresen sorolt, látszó szerkezetek a templomépítészet terén a korábban megszokottól eltérő, újfajta esztétikai hatást, gyakran nyers megjelenést eredményeztek. A célszerűség, az egyszerűség és az anyagszerűség tervezési alapelvekké váltak. A gazdaságosság kreatív gondolkodást kívánt, és motiválta az építőművészeket az anyagok természetes tulajdonságainak őszinte megjelenítésére, így a burkolatok és díszítmények alkalmazása a korábbihoz képest gyakorlatilag visszaszorult⁷² (2. ábra).

Ugyanakkor a korszerű építési gyakorlatban alkalmazott megoldások néha analógia jellegű átvétele esetenként ellentmondásokat okozott: a templomok speciális használatához nem mindig kellő körültekintéssel igazították a már ismert világítási és szellőzési megoldásokat, így a használók komfortérzete esetenként komoly hiá-

2. ábra. Iparias felületek és textúrák: monolit vasbeton (Nemeshegy, Szent László római katolikus templom), KIPSZER acélszerkezet és profilúveg pallók (Budapest, Szent Kereszt római katolikus templom) (Fotók: Urbán Erzsébet, 2017)

⁶⁹ Egy barokk templom nemes és kimunkált márványfelülete feltűnően és egyértelműen hirdeti az építési szándékot, míg egy hétköznapi elemekből, az egyszerűség jegyében rakott nyers felület a mindennapi erőfeszítések szépségét közvetíti.

⁷⁰ Rév 1984. 84.

⁷¹ Szendrői 1972.

⁷² Szendrői 1965. 10.

nyokat szenvedett. Ez a probléma leginkább a tető-felülvilágítók alkalmazásánál került elő, ahol az árnyékolás hiányából és a levegő természetes keringésének megoldatlanságából fakadóan a nyári túlmelegedés általánosan előfordult.⁷³ Gyakorivá vált a dróttüveg és a profilüveg (profilglas vagy üvegpalló) alkalmazása is, melyeknél a fix szerkezetből adódóan is közel 30%-kal olcsóbb bekerülési költséggel lehetett számolni, mint a mozgatható szerkezetekkel kialakított nyílászárókkal készülő üveghomlokzatok esetén. A megtakarításból a függetlenített szellőzés biztosítható lett volna ugyan, azonban ez legtöbbször elmaradt.⁷⁴

Az ipari szempontból viszonylag gyengén fejlett magyarországi nehézipar hiányosságai miatt az acélszerkezetek alkalmazását jellemzően kerültké templomok esetében, ugyanakkor a vasbeton létrehozásához szükséges adalék- és cementszükséglet könnyebb biztosíthatósága miatt ekkoriban a vasbeton szerkezetek intenzívebben fejlődtek hazánkban. A monolit szerkezetek helyszíni betonozása ugyan munkaigényes volt, ám a zsaluzat összeállítása és a helyszíni öntés még mindig gazdaságosabb volt, mint az acélszerkezetek üzemi előállítás és helyszíni összeszerelése.⁷⁵ A monolitikus építésmód kiválóan alkalmas volt a nem tipizálható, egyedi megoldású építmények kialakításához, így a korszakban Magyarországon is gyakoribbá váltak a vasbeton falakból és födémekből kialakított templomok.⁷⁶ A helyszíni előregyártás és az üzemen előregyártott elemek alkalmazása a léptékből és a szállítási, állványozási költségekből fakadóan nem volt jellemző.

Acélszerkezetek inkább már a korszak második felében fordultak elő, és az acélpillérek mellett a nagy fesztávú áthidalások is készülhettek acélszerkezetű tartókból, térrácsokból.⁷⁷ Ezen elemek alkalmazása a korábbi hazai templomépítészetben alapvetően idegen volt, így a szokatlan látvány nem minden esetben nyerte el a hívek tetszését és esztétikai elvárásaiknak kifejezetten ellenére volt. Az acélszerkezetek alkalmazásánál azonban a kivitelezés során a technológiai szakszerűség és a csatlakozások helyes kialakítása különösen fontos volt ahhoz, hogy a későbbi épületfizikai problémák elkerülhetőek legyenek. A II. világháború után gyorsabban terjedő vékonyfalú vagy könnyű acélszerkezetek (illetve egyéb új anyagok, mint például az alumíniumkonstrukciók vagy a különböző könnyűbetonok) alkalmazása nem fordult elő a hazai templomépítészet gyakorlatában.⁷⁸

A leggazdaságosabb megoldás mindig az adott helyi, anyagi lehetőségektől függött: új anyagokat akkor ajánlhatott a tervező, ha ezt a körülmények lehetővé tették. A méretegyeztetés, ritkábban modulban tervezés és a szerkezetek szakértelmet igény-

⁷³ Ali 1970.

⁷⁴ Szendrői 1965. 53.

⁷⁵ Az élőmunka kedvezőbb biztosíthatósága mellett azonban a zsaluzat faanyaga hiánycikknek számított: az ország famérlege alapján a felhasználás nagy része külföldi behozatalból származott. Szendrői 1965. 82.

⁷⁶ Ez a tendencia Nyugat-Európában már a két világháború közötti időszakban elkezdett erősödni, a tengerentúlon pedig a II. világháborút követő években kezdett intenzíven terjedni a monolit vasbeton szerkezetű templomok tervezése. Stock 2006, illetve Friedman 2010.

⁷⁷ Acélszerkezetek alkalmazásáról és előnyeiről: Seregi 1995, Seregi 2001 és Seregi 2002. A korszerű nagyfesztávú térlefedő szerkezetekről áttekintést ad: Horváth–Csernoch 1970.

⁷⁸ Friedman 2010.

lő helyszíni szerelése mellett a technikai és az esztétikai megoldások közötti egyensúly megteremtése is fontos szempont volt. Magyarországon az egyre növekvő, összefüggő üvegfelületekkel, és a vázrendszert szabadon hagyó belső térformálással csak az 1970-es évek közepétől kezdtek kísérletezni a tervezők. Ennek köszönhetően, ugyan nem nagy számban, de a hazai templomépítészet területén is megjelentek azok a 20. században elterjedt szerkezetek és építőanyagok, melyek nemzetközi szinten már a II. világháború előtt is előfordultak a templomterekben.

ALKOTÓI MÓDSZEREK

A fejlődő, váltakozó építészeti tendenciák sorában azok az épületek tudtak hosszú távon minta értékűvé válni, melyek a tradicionalizmus és a modernizmus (korszerűség) közötti harmonikus egyensúlyt leginkább közelítették.⁷⁹ E fejezet az 1970–1980-as évek templomépítészetében leginkább kiemelkedő tervezők egyes templomainak rövid bemutatásával kívánja érzékelhetővé tenni a szocializmus korszakának szakrális építészeti kihívásait, és az ezekre adott lehetséges alkotói válaszokat. A sajátossá finomodó tervezési metódusok kialakulásában fontos szerepe volt a meglévő történeti példák és a fejlődő világ adta újszerű technikai lehetőségek párhuzamos alkalmazásának. A tervezőknek elengedhetetlen volt, hogy megismerjék az anyagok és szerkezetek nyújtotta építészeti lehetőségeket külföldi példák és a szaksajtó által, ugyanakkor az is nélkülözhetetlen volt, hogy az akkori magyar építési gyakorlat technológiai-anyagi korlátait belássák, s mindent a hazai lehetőségekhez mérten kívánjanak alkalmazni. A bemutatás a szerkezethasználatból eredeztethető értékek kiemelését célozza, hiszen ezek jól szemléltetik a korszak egyházi építési tevékenységének problémakörét is. Minden esetben hangsúlyos volt a közösség szerepe, mely nemcsak az építési szándékban, hanem a kivitelezésnél, megvalósításnál is megmutatkozott.

A II. világháború utáni hazai templomépítészet ezen két évtizedére az egymás mellett párhuzamosan megjelenő és egymástól gyakran igen eltérő tervezői szemléletek együttes jelenléte jellemző. Mégis a különbözőnek tűnő karakterek ellenére az irányok gyakran több ponton összeérnek és átfednek. A kutatás az épületeknél alkalmazott szerkezetek, az ebből részben már egyértelműen következő forma⁸⁰ alapján létrejövő esztétikai élmény és funkcionális térhasználat⁸¹ szerint elemzi az emlékeket. A tanulmány a hangsúlyt a római katolikus templomépítészetben történt változásokra helyezi, mivel az összes templomépítkezéshez képest ezen felekezet arányaiiban nagyobb számú templomot építetett, illetve a korábban megszokott tervezési elvekhez képest itt történtek a legjelentősebb változások. Az áttekintés a hagyománykövető hosszanti elrendezés és a korszakban egyre gyorsabban terjedő centrumképző

⁷⁹ Moravánszky 1984.

⁸⁰ Kizárólag szerkezet és forma viszonyát vizsgálja: Gilyén 1982.

⁸¹ Funkció és forma viszonyát elemzi a kortárs szakrális építészetben: Körner–Wiener 2010, illetve nemzetközi viszonylatban: Pallister 2015.

térkonceptiók megjelenését vizsgálja az épületeknél alkalmazott szerkezeti rendszerekkel való összefüggésben. A II. vatikáni zsinat liturgikus reformjára választ adó kísérletező tervezésmód főként a szentély különleges, legtöbbször rejtetten történő megvilágítását kísérte meg, de persze ettől jelentősen eltérő, a hagyományokkal szakító újfajta megnyitással is találkozhatunk. A szellemi vagy építési minőség alapján válogatott emlékek szerkezeti jellemzői szerint történő rendezésével olyan lehetséges építész alkotói utak összefüggései vizsgálhatóak, melyeknek az épületek saját élettartamán túlmutató hatásuk volt. Tendenciakijelölés helyett pedig a kutatás inkább a maradandó értéket teremtő építészeti gondolkodási modellek felszínre hozását célozza.⁸²

CSABA LÁSZLÓ

A templomépítések korlátolt megvalósítási lehetőségei miatt a tervezésnél az egyszerűségekre törekvés alapkövetelmény volt, hiszen „*lényegében házilagos kivitel állt rendelkezésre, néhány ügyes, szakmáját tudó és szerető mesterember bevonásával, akik sokkal inkább a terv gondolatait akarták megérteni és megvalósítani, semmint a tervet megmásítani*”⁸³ Ez a tervezői szemlélet érhető tetten a kívülről zárt megjelenésű hodászi *Szent Pál megterése római katolikus templom* (tervező: Csaba László; építés évei: 1973–1976) esetében is, ahol felekezetre való tekintet nélkül az egész falu részt vett az építésben, valamint a termelőszövetkezet gépekkel, fuvarral és építőanyagokkal segítette a kivitelezést.⁸⁴ A vasbeton vázzal és falazott kisméretű téglakitöltéssel épült templom kívül-belül fehér vakolt felületképzést kapott. A törtvonalú terpesztett elrendezést merevíti az oldalirányban fellépő erőkkkel szemben az összekötő acélgerendázat. Míg a tető, s így a belső tér is az oltár felé emelkedik, addig a templomhajó alaprajzilag szűkül a szentélyhez közeledve. A természetes palafedésű tetősíkok eltérő magasságban történő záródása miatt az itt elhelyezett színes üvegablakon át dinamikus megvilágítást kap a szentély, melynek hátsó, ferde falsíkját borító, mennyezetig tartó szekelját Kákonyi Asztrik készítette. A festmény színeinek tónusa felfelé halványodik, eközben a színes fény éppen errefelé erősödik. Mind a tér, a kép és a fény is a tekintetet nagyon erősen felfelé orientálja.⁸⁵

Sajátos formakísérletek a korszakban a spirális alaprajzi rendszerre szerkesztett templomok. Nagyvárosi lakótelepek közelében épült a kaposvári *Szent József római katolikus templom* (tervező: Csaba László; építés évei: 1983–1988). A tervező építészeti jellemző sikkokkal határolás egyedül ennél az alkotásánál nem érvényesül: az

⁸²A korszak építészeti tendenciáiról az 1981-ben az Óbudai Galériában Szegő György és Gerle János által rendezett *Építészeti tendenciák Magyarországon 1968–1981* kiállítás kapcsán: Beke 1984 és Csete és mtsai 1984. Az építészeti tendenciák létjogosultságának kérdéséről: Ferkai 1984, illetve stíluskérdésekről: Janáky 1984.

⁸³Csaba 1978. 41–42. – Fontos előzménynek tekintendők Csaba László Cserépváralján vagy Hollóházán épült templomai.

⁸⁴Rév 1987. 66–70.

⁸⁵Lukács 1989. 56. Vukoszávlyev 2017. 107–110.

3–4. ábra. Budapest, Boldog Özséb római katolikus templom, 1985–1987 (templom melletti harangtorony: 2003). Építész: Csaba László (Fotó: Urbán Erzsébet, 2019)

életvonalat jelképező, csigaházszerű tömeget létrehozó falak nem csak vetületükben, de magasságukban is változnak. A tér az oltárig emelkedik, ahol a szentély a templomtér leghangsúlyosabb pontjává válik. A spirál legbelső és egyben legmagasabb pontja alakítja ki, illetve pótolja a nem építhető tornyot.⁸⁶

Vasbeton szerkezetek megvalósítására nem mindig volt lehetőség. Az egyszerű és áttekinthető rendszerrel, tiszta anyaghasználattal épült budapesti *Boldog Özséb római katolikus templom* (tervező: Csaba László; építés évei: 1985–1987) sátor, illetve ernyőszerű lefedését eredetileg vasbeton lemezből szerette volna a tervező, azonban ennek költségét és kivitelezését nem tudta a közösség finanszírozni, így végül a valamivel olcsóbb, Agárdon gyártott, rétegelt ragasztott fatartós rendszer mellett döntöttek⁸⁷ (3–4. ábra).

A II. világháborút követően a technikai lehetőségek bővülésével az építészet kifejezőeszközei is kibővültek. A lehetőségek ugyan gazdagabbá váltak, mint korábban, azonban az építészeti színvonal eléréséhez az új technológiákhoz megkívánt gépek és kivitelezési módszer is elengedhetetlen volt. A közösségek korlátozott pénzügyi helyzete, az építőanyagok beszerezhetősége és a „házilagos” kivitelezési tech-

⁸⁶Ugyan nem íves, hanem törtvonalú elrendezést mutat, de hasonló koncepció szerint formálódott a pécs-postavölgyi *Szent László római katolikus templom* (tervező: Gettó József; építés éve: 1981). A csigaszzerűen magába forduló, szoborszerű templom mesterien alkalmazza a korszak hazai építési színvonalának lehetőségeit, éppen annyit és olyan mértékben, amivel még a színvonalas kivitelezés biztosítható. A fehér, plasztikus épülettömeg minden irányból más megjelenést mutat. A csavarodó vasbetonfalak és a két emelkedő törtvonalra fektetett acél rácsostartó rendszer ipari jellege ellenére bensőséges érzetet kelt, ahol az oltárteret a középpont felé emelkedő tömeg hangsúlyozza. Az épületről részletesebben: Rév 1987. 79–84.

A spirális motívum nem feltétlen mindig a tervezett templom tömegében volt tetten érhető: Halásztelken a kétszintesre tervezett *Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom* (tervező: Csete György; építés évei: 1976–1980) bejáratához egy spirálisan felvezető rámpán lehet feljutni, melyhez a környező terepet is rendezni kellett. Alsó szintjére került a plébánia, a szabályos félgömb formájú felső rész pedig maga a templomtér. A kompakt tömegű épület teljesen szabályos belső tere a kupola középpontjából kapja a megvilágítást. A belső és külső karaktert is egyaránt meghatározó íves fatartók cikkelyesen osztják a gömbhéjat, és a szabályos ritmusnak köszönhetően erősítik a felület fény-árnyék játékát. A tartószerkezeti rendszert Dulánszky Jenő statikus tervezte. Bővebben az épületről: Rév 1987. 87–92, illetve Wesselényi-Garay 2010. 168–171. Dulánszky Jenő és Csete György közös pályafutását bemutatja: Csete 2001.

⁸⁷Lukács 1989.

nika nagyban determinálta a döntési lehetőségeket.⁸⁸ Ezen tényezők teljes körű figyelembevételéhez nélkülözhetetlen volt a mérnöki–alkotói találékonyság, fantázia és racionális gondolkodás.

TÖRÖK FERENC

A történelmi egyházak a képzőművészetek és az építészet mecénásaiként a hagyományos értékek őrzését mindig feladatuknak tekintették. A tradicionalizmus⁸⁹ itt nem a forma, hanem a gondolkodás állandósága és természetes fejlődése, a meglévő építészeti struktúra vizsgálata, értelmezése. Ez a gyakorlatban legtöbbször azt jelentette, hogy a hossz tengelyes szerkesztés a zsinatot követő formakísérletek ellenére továbbra is általános és népszerűen alkalmazott elrendezés volt.⁹⁰ Ennek ellenére szerkezet és forma viszonylatában az egyéb átlós és sugaras elrendezések is anyaghasználatukban lehettek hagyománykövetők.⁹¹ Az épületek ezen csoportjába sorolhatjuk a templomépítészetben is megszokott, hagyományos építőanyagokból készült épületeket, ahol a téglá, kő és esetenként faanyagú falazat és faanyagú tetőszerkezet mellett legfeljebb a megnyitások – üvegfelületek – elhelyezése és nagysága tért el a két világháború közötti komponálástól. Lényeges különbség azonban a környezetben történő léptékváltás – mely ráadásul az egyház társadalomban elfoglalt helyzetével is összefüggött. Ennek megfelelően a vizsgált épületek elsősorban falusi, illetve kisvárosi környezetben találhatóak.

A korszakban nem volt könnyű megfelelő telket találni a tervezett templomoknak. Török Ferenc templomépítészeti munkásságában szép példáit találhatjuk meg a *genius loci* érvényre jutásának.⁹² A révfülöpi *Munkás Szent József római katolikus templom* esetében (tervező: Török Ferenc; építés évei: 1978–1981) a falu szélén, az ideiglenesen szükségimaházként használt, egykori nyaraló L alaprajzára kellett az új épületet ráilleszteni.⁹³ Az építőanyagok a helyi hagyományokat követve a balatonalmádiból származó vörös homokkő, fűrészelt faúru és a tetőfedésnél természetes pala⁹⁴ (5–6. ábra). A tradicionális anyaghasználat ellenére a homlokzati megnyitások korántsem szokványosak: nagy, egybefüggő üvegfelületek tagolják a kő- és faburkolatos sávokat. A tömeg meghatározó eleme a nyaralók kéményeire emlékeztető, a ház méreté-

⁸⁸ „A külső körülmények – az egyház és az állam éppen aznap viszonya, a világ folytonos változása döntő módon befolyásolták és meghatározták templomaim választott szerkezetét...” Csaba 1990. 193, illetve visszatekintés az építész szakrális életművére: Csaba 2014.

⁸⁹ A kortárs szakrális építészetben megjelenő tradicionális formálásról: Katona–Vukoszávlyev 2012.

⁹⁰ A szakrális terek tengelyes szervezésének kortárs továbbéléséről: Katona 2014.

⁹¹ Az 1970–1980-as évek templomépítészetét liturgikus térformálás szempontjából vizsgálja: Garai–Vukoszávlyev 2017.

⁹² Török Ferenc építésszel az 1970-es évek hazai templomépítészetéről történt beszélgetést, interjút közli: Vukoszávlyev–Garai 2017. Török Ferenc korai templomainak értékeléséről: Garai–Zsembery 2017.

⁹³ Rév 1987. 85–86, illetve Garai–Zsembery 2017. 16–17.

⁹⁴ „Természetes anyagokkal, helyi mesterekkel, a pannonhalmi bencés gimnázium növendékeinek nagyfokú társadalmi munkájával építettük fel a »házat«.” Török 1985c. 35. Múlt és jelen építészetben betöltött szerepéről: Török 1985a.

5–6. ábra. Révfülöp, Munkás Szent József római katolikus templom, külső és belső, 1978–1981. Építész: Török Ferenc (Fotó: Urbán Erzsébet, 2017)

hez képest igen nagy, harangtoronyként szolgáló kőpillér. A templomtér a kis lépték ellenére tágas hatású, a bejárati üvegfelület vizuálisan összekapcsolja a külső térrel. A falak kívül-belül vakolatlanok, a nyers kőfelület látszik. A templom előtti, három lépcsőfokkal kiemelt teresedés magyarázatot ad az oltár elhelyezésére, hiszen a kitartható nagy ajtóknak köszönhetően az épület alkalmas egy nagyobb létszámú – kint és bent is helyet foglaló – gyülekezet számára is. Ebben az esetben azonban az a szokatlan szituáció áll elő, hogy a pap a hívek egyik felével szembe fordulva, a másik felének háttal állva tartja a misét. Ez a megoldás a nyári vasárnapok ugrásszerű látogató növekedéséhez való alkalmazkodást, állandó létszámingadozást kívánta kompenzálni.⁹⁵

A templomtervezési feladatokban történő léptékváltás és településszövetben való elhelyezés megváltozása talán leginkább az Ábrahámhegyen álló *Szent László római katolikus templom* (tervező: Török Ferenc; építés évei: 1986–1988) tervezési-építési folyamatán követhető nyomon. A tervezés előkészítő szakaszában a tájegység hagyományához illeszkedve, a község központi magaslatára, a Bökk-hegyre szerették volna a templomot építeni. Már készen voltak a tervek, amikor az egyházi eljáróság a helyszínválasztástól teljesen elhatárolódott. A település plébánosa félvén, hogy leáll az egész kezdeményezés és támogatás, gyorsan vásárolt egy kis telket a település belterületén. Az új tervezési helyszín egy mély fekvésű, keskeny telek volt, belesüppedve a környező lakóházak övezetébe. A telekválasztás már önmagában is jól szemlélteti az egyház helyzetének és szerepének megváltozását. A korábban magát büszkén vállaló és hirdető egyház egy sokkal bensőségesebb közösséggé alakult, így a

⁹⁵A II. vatikáni zsinat kiemelte a vasárnap reggeli istentisztelet fontosságát, részben ezért is létesültek ezt követően nagyobb számban a Balaton környékén templomok. Bővebben: Garai 2015.

templomépítés sem hatalmi-társadalmi státuszt kellett, hogy mutasson a hegyoldalon. Az épület körül idővel épültek sorra az egyre nagyobb méretű lakóházak, így mára végül szinte teljesen beleolvad a környezetébe.⁹⁶ A hossz tengelyre szervezett belső tér meghatározó látványeleme a nyitott fa fedélszék. A nyeregterítő gerince éppen a padsorok mellett alig félszint magasan kiemelt karzat mellvédjének vonalára lett szerkesztve, ez a templomtér legmagasabb része. Az alig egy sor ülőhelyet és közlekedősávot elfoglaló karzat másik érdekessége az épület szentély mögötti részére helyezett gyülekezeti szoba, mely kis erkéllyel nyit a templomkertre.

Török Ferenc alkotói munkásságában az építőmesterek építészeti- és életszemléletének átörökítése mellett meghatározó volt az utazások és személyes bejárások révén a környező világ művészi megismerése is (a dolgok kéz és rajz által történő letapogatásával).⁹⁷ Alkotásaiban a szerkesztés inkább az anyagok, felületek és textúrák hangsúlyát erősíti. A nemeshetési *Szentlélek római katolikus templom* (tervező: Török Ferenc; építés éve: 1973–1976) építésénél hangsúlyos tényező volt a közösségi összefogás, az építési munka közösségépítő ereje. A faluban több, szakmájához jól értő ácsmester élt (akik a Zala megyei építőipari vállalatnál zsaluzással foglalkoztak), így a plébános külön kérése volt, hogy betonszerkezet és betonhomlokzat legyen tervezve. Ehhez alkalmazkodva az építész eredeti elképzelése egy roncsolt, homogén felület volt, ám a bordás zsaluzás olyan szépen sikerült, hogy a mesterek nem voltak hajlandóak összetördelni a finom éleket, így a közösség akarata érvényesült, és a ház kívülről rajzosabb-vonalasabb megjelenésű maradt.⁹⁸ A belső erős kontrasztban áll a külső kemény megjelenésével, itt a sima, vakolt felületek dominálnak. A legyezőszerű elrendezés, a diagonális feltárás a tér központosítása irányába tett korszerű kísérlet. A tervező későbbi templomainak azonban már tudatos szerkesztési elve volt, hogy „irányt vigyen a centrális térbe”.⁹⁹

A balatonfenyvesi *Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom* (tervező: Török Ferenc; építés éve: 1975–1977) szintén nagy létszámingadozású üdülőterületre épült, ahol változó számú és összetételű közösséggel kellett számolni. Az 1970-es évek elején ismét felerősödött a korábbi építési szándék, s a meglévő alaptestek felhasználásával, de új templom tervezésével bízták meg az építészt. A közeli Balatonkeresztúri Fém Szövetkezet építőanyag és acélszerkezet-szerelés tekintetében nagy segítséget jelentett, így már a tervezésnél egyfajta „szakrális jellegű csar-

⁹⁶Török 1986. 20.

⁹⁷Török Ferenc az 1977-es edelényi görögkatolikus templom tervezési megbízása révén háromhetes görögországi tanulmányútra indult. A Meteórákban töltött idő, Rhodosz és Athosz környéke meghatározó benyomást tett rá a későbbi alkotói tevékenység szempontjából. Olaszországban, illetve Erdélyben is a település, az életstílus és az épületek szerves egységét, szoros összhangját figyelte meg. Török 1996. 22–24.

⁹⁸Ezen az épületen erősebben érződnek a külföldi példák hatásai. A koncepció kialakítására nagy hatással volt Carlo Scarpa építészete. Scarpa mellett Török Ferenc építészeti karakterének fejlődését befolyásolta többek között lelki vonatkozásban Hegedűs Viktor (Honor atya), építészek közül kiemelten: Medgyaszay István, Weichinger Károly, Aurelio Galfetti, Luis Kahn. Török–Török 2016. 4–5.

⁹⁹Török Ferenc épületeinél a szakrális tér önálló, önmagában jelen levő funkció, „a rejtőzködő hit csodálatos megnyilvánulása”. Török–Török 2016. 46.

7–8. ábra. Balatonfenyves, Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom, 1975–1977. Építész: Török Ferenc (Fotó: Urbán Erzsébet, 2017)

*noctér*¹⁰⁰ kialakítását tűzte ki célul a tervező¹⁰¹ (7–8. ábra). Háromcsuklós acél vázkeretek és méretmodulban tervezett téglafalak készültek, az épület egy kompakt tömegbe vont egység.¹⁰² A tetőgerinc mentén végigfutó megnyitás egyfajta „szakrális kitekintő”, mely az ipari épületek sáv felülvilágítóit idézi. Az egyetlen „díszítőelem” a napjárással dinamikusan változó fény. A hosszanti térben középen helyezkedik el a szentségőrző–oltárasztal–ambó–keresztelőkút együtt komponált térszigete.¹⁰³

A kis lépték alapvetően nem igényelte a különleges tartószerkezeti elemek alkalmazását, így a hagyományos anyag és szerkezethasználat a tervezői fantáziát is a megszokott tömeg- és térformálás felé mozdította. A II. vatikáni zsinat reformja szerint elhelyezett szembemiséző oltár eltérő pozicionálásán kívül nem igazán voltak újszerű belső rendezési elvek, egyedül az oltártér megvilágítása és a tetősíkok által keltett mélységérzet az, ami erős hatást eredményezett e templomokban.¹⁰⁴

¹⁰⁰Török 1985b. 36–37. A templomról még: Garai–Zsembery 2017. 14–15.

¹⁰¹A főhomlokzat formálásában szoros párhuzam érezhető Kálmán Ernő debreceni *Szent László római katolikus templom*ának megjelenésével. Ott is a szinte földig nyúló jellegzetes nyeregtetőformát középtengelyében határozottan kettévágja a bejárati kapu sávja.

¹⁰²A keretváz szerkezet adta térformálási lehetőségek tekintetében rokonítható a kunadaci *Szent István római katolikus templom*mal (tervező: Kerényi József; építés éve: 1974), mégis abban az esetben egészen más elrendezései a belső tér.

¹⁰³„A fenyvesi templom – úgy érzem – már teljesen tiszta formavilágú. És körülbelül ekkortól vált bizonyos mértékig stílustörekvéssé, hogy az épületeimnek tiszta mérnöki, tiszta szerkezeti gesztusa legyen...” Török 1996. 40.

¹⁰⁴Bár az oltártérre történő koncentrációt alapvetően a ferde síkok eredményezik, azonban míg Csaba László templomainál jellemzően alacsony ponton, „főhajítás” kíséretében léphetünk a templomba, addig például a nagydobozai *Szent István római katolikus templom* (tervező: Török Ferenc; építés éve: 1972–1975) esetében a tér éppen összeszűkülése révén fókuszál az oltártérre. (A templomról: Garai–Zsembery 2017. 11–12.) A hasonló tömegformálás ellenére azonban éppen a szentély felé emelkedő kialakítású az alsóörsi *Boldog Gizella királyné római katolikus templom* (tervező: Vincze Csaba; építés éve: 1985–1987), ahol a bejárati

SZABÓ ISTVÁN

A szocializmus által támogatott előregyártott, vagy félig előregyártott és helyszínen szerelt épületszerkezetek ipari jellegükkel profán módon hatottak a templomterekben, mégis esetenként logikus megoldásnak tűnhetett betervezésük, hiszen beszerzésük egyszerűbb és megbízhatóbb volt. Az egykori anyagválasztások ma is jellegzetes elemei az épület esztétikai megjelenésének¹⁰⁵ és gyakran a liturgikus tér használhatóságára is hatással vannak.¹⁰⁶ A közösségek legtöbbször ellentmondásosan fogadták a megítélésükben merőben új megoldásokat, és a hagyományostól eltérő megjelenésük miatt csak ideiglenes épületként tekintettek új templomukra. Ami ideiglenesnek tűnt, az mégis állandósult, és ezen épületek azóta is változatlanul betöltik funkciójukat. Mára javarészt modernizálásra szorulnak az anyagok avulása miatt, de gyakran a nem megfelelően kialakított szerkezeti részletek, valamint az időközben növekvő komfortigények okán felmerül átalakításuk szükségessége.

A templomépítésetben korábban nem használt, új anyagok szükségszerűen újfajta, kreatív tervezési és munkamódszerek alkalmazását kívánják meg a tervezőktől.¹⁰⁷ A budapesti farkasréti *Mindenszentek római katolikus templom* (tervező: Szabó István; építés éve: 1975–1977) a „betongótika” magyarországi példájaként is emlegetett épület.¹⁰⁸ A Farkasréti temető bejáratánál lévő kápolna a II. világháború alatti harcok során súlyosan megsérült, és a teljes elbontása vált szükségessé. Az új templom építésére oly módon lehetett engedélyt szerezni, ha a már meglévő istentiszteleti célra használt szükségkápolnaként működő étterem helyén építik fel az új épületet, így annak a telken való elhelyezése és mérete adott volt. Az oltártér a nyitott, látható és emberközeli egyház képeinek megfogalmazásaként a bejáratához mind fizikailag, mind szimbolikusan közel került. A tömegalakításban a külső megjelenése hajó és bejáratú torony elemekre tagolódik, ám a harangok valójában a két egység között vannak felfüggesztve. A tetősíkok változó dőlése, valamint a pengefalak égbetörő emelkedése mozgalmassá teszik a külsőt és a belsőt egyaránt. A homogén szürke

---

előtérből nagytérre átjár fel az oltártér. A Tarnai István tervei szerint épült szegedi *Szent Gellért római katolikus templom* esetében pedig a többszörösen tört tetősíkok szolgálnak a szentély rejtett, misztikus megvilágítását. A szeged-tarjánvárosi templomról részletesen: Rév 1987. 61–65.

¹⁰⁵ „A gyertyafény »szentebb« a villanyfényénél, a kő és a fa »szentebb« a műanyagnál. Ezért épp a szakrális építészetben ügyelni kell arra, hogy ami új, ha mégoly merészen új és szokványokat tagadó is, legyen ugyanakkor elszántan és őszintén hagyományörző... A keresztény szakrális építészetet egyébként is pártatlan változatoság és megújulási készség jellemzi: ha valahol, hát itt bizonyára lehetséges az újításnak és hagyományörzésnek ez a találékony és gazdag egymásba fonódása.” Templomterek esztétikai kérdéseiről: Tótfalusi 1977.

¹⁰⁶ Feltételezésünk szerint a nagy fesztávú rácsostartók alkalmazása a II. vatikáni zsinat hatására átalakuló liturgikus térhasználat megvalósítását kifejezetten segítette, és ugyanezen tendenciák a protestáns egyházak térhasználatát is megújították. Urbán–Vukoszávyev 2016b.

¹⁰⁷ „Betonból, előregyártott elemekből vették volna a régi templomok formáit imitálni, ezt a szakrális érzék említett konzervativizmusa sem indokolja s mentheti. Az meg lehetetlen, hogy épp a templomépítés terén görcsösen ragaszkodjunk a régi anyagokhoz és munkamódszerekhez. Sietve hozzá kell tennünk, hogy az új anyagok technikai lehetőségének ügyes fölhasználása csak akkor vezethet valódi megújuláshoz, ha az anyagi, formai mozzanatok mögé odazárkóznak a modern tartalmi igények.” Tótfalusi 1977. 592.

¹⁰⁸ Prakfalvi 2003.

beton földem béléstestekből épült falak a főhomlokzat nyitott formálásának köszönhetően mégis közvetlenséget sugároznak. Az előcsarnok tere előkészíti a templomterbe való belépést, ahová az oltárral majdnem szemben érkezünk. A szentélynél a mennyezet felmagasodik, laterális fényt enged be a térbe, hogy aztán a végfalak felé haladva lesüllyedjen és a főhomlokzat felé ismét emelkedésnek induljon. A stílárís egységre való törekvés megmutatkozik a részletekben: a tervező nemcsak építész, de építő mestere és képzőművésze is volt a templomnak.¹⁰⁹

Bár Szabó István templomépítészeti munkásságának kétség kívül a legismertebb alkotása az imént említett Mindenszentek-templom, mégis szakrális építészetének sokkal egyedibb és újítóbb kezdeményezése a nagyfeszítávú acél térrácsok alkalmazása, mely során a templomhajót az acélszerkezet belső burkolás nélkül határolja.¹¹⁰ A nagyfeszítávú KIPSZER acél térrács szerkezeti lehetőségeinek köszönhetően az érldligeti *Magyarok Nagyszasszonya római katolikus templom* (tervező: Szabó István; építés évei: 1978–1983) magastetőjének gerince épp a rövidebb oldallal fut párhuzamosan (9–10. ábra). A csendes udvar belső részén álló templom hosszanti oldala a főnézet, a bejáratral szembeni a szentély. A szimmetrikus főhomlokzat középső részét üvegfelületek teszik nyitottá. A szélső alacsonyabb terekben (részben az oldalkarzatok alatt) a kiszolgáló funkciók vannak. A belső tér összetettsége leginkább a kórusról átlátható: összefogott és kifejezetten dinamikus, a látványt uralja az acélszerkezet. A padló, valamint a szentély mögötti fekete-fehér-téglavörös falaknak az oltárasztalnál összefutó sugarai erős centrumot formálnak. A padok félkörívben e középpont köré rendezettek. A burkolat és az elrendezés miatt olyan, mintha az oltár felé

9–10. ábra. Érd-Érdliget, Magyarok Nagyszasszonya római katolikus templom, 1978–1983. Építész: Szabó István (Fotó: Urbán Erzsébet, 2016)

¹⁰⁹ Az egyik legismertebb modern katolikus templomot részletesen bemutatja: Hajnóczy–Emödy 1978, Vasadi 1977. 595–596 és Rév 1987. 52–57.

¹¹⁰ Tervezői segédlet és katalógus a KIPSZER rendszerekhez: Beleznai. – Szabó István legkésőbbi, a budapest-vizafogói *Tours-i Szent Márton és Flüe-i Szent Miklós római katolikus templománál* (melyet már az építész tervezőtársa, Borsányi László fejezett be) a legutóbbi felújítás és átépítés során előkerült eredeti tervek és csomóponti részletek szerint már az acél térrácsra burkolópanelek kialakítását tervezte az építész – a burkolat elkészítése végül anyagi és kivitelezhetőségi okokból nem valósult meg, sőt az acél térrács helyett is síkföldem készült.

11–12. ábra. Budapest, Szent Kereszt római katolikus templom, 1976–1979. Építész: Szabó István, Borsányi László (Fotó: archív felvételek a templom *Historia Domus*ából)

szűkülne, sűrűsödne a tér. Ez a templom kissé hűvösebb és nyugodtabb hangvételű a tervező korábbi munkáihoz képest.

A budapesti *Szent Kereszt római katolikus templom* (tervező: Szabó István, Borsányi László; építés évei: 1976–1979) az anyaghasználat terén még szokatlanabb, a legnagyobb őszinteséggel jellemezhető megoldásokkal készült (11–12. ábra). Homlokzata a földszinten a házak síkjába simul, az emeleti részen a karzattól konzolosan az utcaszint fölé kiugrik. Eredetileg a földszinti rész nyersbeton béléstestjei vakolatlanul, szabadon maradtak, a felső karzati homlokzatrész teljes felülete pallóüvegekből készült.¹¹¹ A hagyományos nyeregtető ellenére a belsőben a KIPSZER térrács szerkezete dominál.¹¹² Funkciójában komplex épület rejtőzik az egyszerűnek tűnő térformálás mögött: a plébániához tartozó közösségi terek egy tömegbe épültek a templommal, a kettőt belső átrium udvar választja el egymástól.¹¹³

A korábbi példák mérnöki esztétikát alkalmazó sorából ugyan kiesik, mégis Szabó István építészetében is alkalomadtán megjelent – amennyiben a tervezési helyszín és

¹¹¹ Az épületről részletesen: Wesselényi-Garay 2010. 75–77. Az 1990-es években, majd 2001-ben a templomot átalakították, s ezek a külsőt és belsőt is érintő beavatkozások határozzák meg a mai megjelenést (pallóüvegek eltávolítása, téglaburkolatos falak kialakítása a szentélynél...). Urbán–Vukoszávlyev 2016b.

¹¹² Szabó István másik temploma, az *Ildikó téri református templom* talán a legegységelműbb hazai példája annak, amikor a szakrális térben a mérnöki szerkezet a teljes természetességét mutatja, mindennemű burkolat és díszítés nélkül. „Az Ildikó téri templom az ipari épületek – szerelőcsarnokok, raktárak, kiállítási helyiségek – építésénél alkalmazott eszközök transzponálása szakrális épületre. Az épület térbehelyezése, idomainak mérészsége, szokatlansága, csillagvizsgálóra emlékeztető – tehát eleve felfelé orientáló – formája kétségtelemné teszi szakrális rendeltetését.” Rév 1987. 73–78. A *Dunaiúvárosi református templomban* (tervező: Szabó István; építés évei: 1982–1985) szintén ugyanez a szerkezeti rendszer uralkodik a belső téren. Szabó István templomépítészeti tevékenységéhez kapcsolódóan: Koós 1991. 5.

¹¹³ A belsőnek szerves része volt a tervező által készített képzőművészeti tárgyak sora, melyeket azonban rövid időn belül eltávolítottak helyükről: az oltár fölötti üvegfelület elé függesztett alumínium szoborcsoport, a tetőszerkezet elemeiről lógó angyalokat megjelenítő plasztikák és a keresztút.

lehetőségek úgy kívánták – a népies építészet formavilága.¹¹⁴ A környezeti kontextust tekintve a kis lakóházak és nyaralók magastetős tömegébe léptékében és formájában is szépen illeszkedik a terméskő és boronafalazatú Márkházán álló *Krisztus király római katolikus templom* (tervező: Szabó István; építés éve: 1979).¹¹⁵ A külső megjelenésben a helyi faanyagok használata dominál, felfedezhető az átértelmezett toronyelem, és a tömegképzést csupán a szokatlan módon egymásba metsző nyeregtők teszik újszerűvé.¹¹⁶

Összességében megállapítható, hogy Szabó István templomainak legfeltűnőbb sajátossága az anyagválasztás és a formálás tekintetében is a szerkezetiség hangsúlyos vizuális jelenléte. Díszítésnélküliség, egyszerű természetesség. Templomépítészetében sajátos alkotói arculatot alakított ki a KIPSZER térrács rendszerek alkalmazása. Munkásságának egyik legkésőbbi alkotásánál, a fertői *Szent Kereszt Felmagasztalása római katolikus templomnál* (tervező: Szabó István, Bán Ferenc, Bihary László, Asbóth Kristóf; építés évei: 1984–1986)¹¹⁷ a szerkezetet még inkább térbeli lefedéssé konstruálták a tervezők, így lehetőség nyílt rá, hogy már minden irányban megtörjék a szerkezetet.¹¹⁸

¹¹⁴A népi ihletésű formavilág ebben a korszakban történő újrafelfedezésére talán leginkább jellemző példa a *Szamoskéri református templom* (tervezők: Bachmann Zoltán, Kistelegdi István, Csaba Gyula; építés évei: 1972–1975), melynek formálása Rév Iлона szerint a szecesszió 1970-es évekbeli újrafelfedezésének köszönhető. Rév 1987. 60.

¹¹⁵Az utca szintjétől néhány lépcsőfokkal megemelt *Szent Imre római katolikus templom* Mátraszentimrén (tervező: Németh Mária; építés éve: 1980) hasonló tervezői szempontok mentén épült. Dóczy Erika a fényben úszó oltártér kapcsán finnországi párhuzamokat említ, és Aarno Ruusuvoori 1961-ben épült hyvinkää-i épületét hozza példának: Dóczy 2008. 49. Szintén hasonló szerkezeti kialakítású a ruszai *Urunk színéaváltozása római katolikus templom*, mely 1985–87 között épült.

¹¹⁶Mégis fontos kiemelni a tradicionális anyaghasználattal és felületképzéssel feltűnően kontrasztos vizuális élményt adó kortárs liturgikus művészeti tárgyakat, melyek szimbolikájával a – jellemzően falusi – kisközösségek nehezen tudtak azonosulni, így legtöbbször eltávolításra kerültek a templomtérből. Gondoljunk itt például Szabó István márkházai korpuszára, vagy éppen Csaba László művészeti alkotásaira. Mindazonáltal ezen egyház-, illetve liturgikus művészeti alkotások építészeti szempontból már csak azért is jelentősek voltak, mert a rurális szerkezeti hagyományokon alapuló tervezésmódban egyfajta drámai ellentpontként kívántak megjelenni, mely az épület kortárs mivoltát akarta jelölni. Egyházi és liturgikus művészetről: Levárdy 1982.

¹¹⁷„A KIPSZER Tervezőiroda saját találmányként kidolgozott egy acél térrácsos szerkezetű térlefedést, ezzel a technológiával tervezte és kivitelezte főleg a Hungexpo kiállítási csarnokait, sík, kétdimenziós szerkezetre alkalmazva. A templom tervezésénél azonban továbbléptünk azzal, hogy kihasználtuk a még benne rejlő térbeli lehetőségeket, és kiterjesztettük három dimenzióra, minden irányban megtörve a szerkezetet. Akkoriban számítógépes tervezői programot még ritkán használtak hazánkban. A lefedő szerkezetet ezért modelleztük, amihez alaprajzot készítettünk, amelyen nyomon követhetők a térbeli lefedés által síkban megjelenő alaprajzi törések.” Hartmann 2016. 62–64.

¹¹⁸Szabó István alkotói módszeréhez hasonlóan Bán Ferenc templomépítészetében is a célszerűség szándéka érhető tetten a tervezési folyamatban: „Tóni (Plesz Antal) azzal kezdte – látva korábbi terveimet – felejtsem el, hogy rajzolni tudok. Előbb szerkezetileg legyen rendben a ház, legyen működőképes, aztán lehet formálni. »Puha« részekkel lehet kitölteni, amibe belemarkolhatsz, kitépsz belőle, hozzáadhatsz, mert elviseli. Ez volt az egészről a lényeg.” Bodonyi 1986 és Bán 1986. – A Nyíregyháza Borbánya városrészében álló *Szent László római katolikus templom* (tervező: Bán Ferenc; építés éve: 1981–1982) családi házas övezetben épült. A sík területen álló templom mésztufa blokkból falazott, zsaluzást nem igénylő vasbeton szerkezettel, ragasztott fagtartós térlefedéssel készült. Alaprajzilag a templomtér körkikk formára szervezett, mely a központ felé süllyedő

PERCZEL DÉNES

A különleges belső térhatás érdekében történő egyedi tartószerkezetek alkalmazása nem feltétlenül jelentette azok belső térben való domináns megjelenését.¹¹⁹ A gyáli *Szent István király római katolikus templom* (tervező: Perczel Dénes; építés éve: 1983) téglá kitöltő falazattal, acél- és vasbeton vázzal épült. A plébániát és templomot is magába foglaló együttes bejárati része fölé ívesen nyúlik előre két pengefal, melyek harangtornyot formálnak. A szakrális tér nyolcszögletű, centrális alaprajzú, ehhez kapcsolódik a kórossal és bejáratl szemközti keresztelőkápolna. Az oltártér megvilágítása a ferde tetősík esésvonala mentén kialakított, hasítékszerű felülvilágítón keresztül történik, melynek egyenes vonalához csatlakozó, a nyolcszög alaprajzból következő háromszög tetősíkok intenzív hullámzást visznek.¹²⁰

Az előbbi példától eltérően a közadakozásból felépült domaszéki *Szent Kereszt római katolikus templom* (tervező: Perczel Dénes; építés évei: 1985–1988) harangtornya mintha csak a tetőből nőne ki, kevésbé kapcsolódik szervesen az épület alsó részéhez, inkább additív elemként jelenik meg a kompozícióban.¹²¹ Az oltár a bejáratl szemben található, eköré három oldalról néznek a padosorok erős centrális központot adva a szentélynek. Mind az ambó, mind az oltár szinte már a hívek között van elhelyezve, s ezt a szoros kapcsolatot tovább erősíti, hogy csak két lépcsőfokkal vannak a liturgikus berendezések kiemelve a templom járószíntjétől.

Egészen más téri szituációt jelentettek a nagyobb léptékű társasházi övezetekbe történő tervezési feladatok. Óbuda kis családi házait az 1970-es évek tömeges lakásépítési tervei elbontották, helyükön hatalmas panelházak nőttek ki a földből. A nagy urbanisztikai átalakításnak az ottani közösség temploma is útjában volt, elbontották, majd végül mégis ennek a helyén építették a ma álló új, *Szenháromság római katolikus templomot* (tervező: Perczel Dénes; építés évei: 1975–1984). A toronyelem jelentősége ebben a kontextusban már teljesen elveszíti korábbi szerepét, így a tervező más eszközökkel igyekszik kifejezni az épület szakrális karakterét (*13–14. ábra*). Az elsöre szokatlan főhomlokzat, bejárati kapuzat mögött egy alapvetően hagyományos

---

tetővel fedett. A geometrikus formákból építkező templom a posztmodern építészeti formák mellett hagyományos elemeket is tartalmaz: pillérekre támaszkodó portikusz félköríves záródású ablakokkal, illetve az íves falhoz illeszkedő hatoszlópos árkádsor. A templomhajó megvilágítását az ívesen végigfutó, sávyszerű felülvilágító ablaksor adja. Bán Ferenc építészetről: Szabó 2015. Az épületről bővebben: Rév 1987. 104, valamint Wesselényi-Garay 2010. 69–71.

¹¹⁹ Míg a paksi *Szentlélek római katolikus templomnál* (tervező: Makovecz Imre; építés évei: 1988–1990) a szerkezet látható eleme a belsőnek, addig Perczel Dénes templomterveiben a tartószerkezet inkább a belsőben elérni kívánt mozgalmas térhatárolás síkfelületekkel burkolt háttérvázát jelenti. A paksi templomnál a látszó szelemenek és gerendák ugyan a szerkezetiesség jelenlétét erősítének a belső térben, azonban a roppant sűrű díszítő-kiegészítő rátételek miatt ezek vizuális szerepe hangsúlytalanná válik, és pusztán az épületbelső által elmesélni kívánt narratíva háttéréül szolgálnak. A paksi templom részletes ismertetését adja: Wesselényi-Garay 2010. 153, 158–161; Masznyik 1998; Csígo 2000; Fekete 1991 és Gerle 2002.

¹²⁰ Az épületről részletesen: Rév 1987. 100–103.

¹²¹ Távólról szemlélve Csaba László híressé vált, 1967-ben felépült hollóházi temploma juthat elsőre eszünkbe, azonban közelebb érve, ahogyan a teljes épület kirajzolódik, az összképen itt meghatározóbbá válik a hagyományos, már-már lakóházszerű alsó tömeg kis bejárati fedett előterével.

13–14. ábra. Budapest, Szentháromság római katolikus templom, 1975–1984. Építész: Perczel Dénes (Fotó: Urbán Erzsébet, 2019)

templomhájó található, ahol elsősorban a változatos hajlású tetősíkok által létrehozott fény–árnyék teszi mozgalmassá a térhatást.

A korszerűbb épületszerkezeti rendszerek alkalmazása csak a rendelkezésre álló technikai háttér mértékéig történhetett – az építész nem támaszthatott a megvalósíthatótól magasabb elvárásokat. Ennek eredményeként Perczel Dénes templomainál a szerkezethasználát nem uralja a belső vizuális megjelenését, éppen csak annyira van hatással az esztétikai megjelenésre, hogy lehetővé tegye a hagyományos szerkezeti elemekkel nem kivitelezhető részletmegoldásokat.

ÖSSZEFOGLALÓ ÉRTÉKELES

Az építészeti tervezés értelmezés és újrafogalmazás. Ez különösen igaz a szakrális térre, valamint ennek a folyton változó korszak szerinti fizikai megjelenítésére.¹²² A templomépítészet a definiálhatatlan tartalom végtelen lehetőségű formai leképezése. A korábbi történelmi időkben Isten jelenlétét távolinak és az általunk ismert világon kívülállónak, afelett állónak képzelték (melyet a magasba törő gótikus templomépítészet vagy az illuzionisztikus távlatokat nyitó barokk mennyezetfreskók értelmeztek építészeti formában). A körülöttünk lévő közvetlen és tágabb környezet megismerésének szélesedésével párhuzamosan Isten teológiai értelemben is „bekerült” az emberek közötti térbe, így a templomépítészetben is a korábbi végtelenbe való törekvés helyett a templom helyi, közösségi jellege kezdett erősödni. A templom egy ház a sok közül, a közösség háza. Elmondható, hogy a szocializmus utolsó évtizedeiben Magyarországon épített templomok szellemi és stílusi karakterei nem annyira a hazai folytonossággal, mint inkább a nemzetközi építészeti áramlatokkal hozha-

¹²² „A templom tere ahhoz nyújt segítséget, hogy az ember oda belépve képes legyen túllépni a köznapi értelemben vett határain és átlépjen a megismerés egy egészen más szférájába. Ezt szolgálja a liturgia és az adott építészeti tér.” Puhl 2016.

tók párhuzamba. A II. vatikáni zsinat után felerősödő térkísérletek tapasztalatai jelentős szabadságot adtak a tervezőknek. A teológiai, liturgikus és építészeti változások csak lassan kerültek át az általános szakmai gyakorlatba, és Magyarországon sokkalta szerényebb és egyszerűbb formában jelentek meg az új szerkezetek, építőanyagok, mint Észak-, illetve Nyugat-Európában.¹²³ Ezt kompenzálták némiképp a tervezők koncepcionális térképző ötletei, az őszinte anyaghasználat, a néha takarékoskodásból adódó, elsősre meglepőnek tűnő megoldások által létrejött egyedi alkotások. Az új, olykor formabontó épületeket nehéz volt a közösségekkel elfogadtatni. A hívők inkább a tradicionális tereket preferálták, így az új építészeti formákat gyakran komoly konfliktusok között fogadták.

Az egyház növekvő mozgástere ellenére,¹²⁴ viszonylag kevés európai viszonylatban is kiugróan színvonalas templom épült a II. világháború és az 1989-es rendszerváltás között. A szakszerű kivitelezési technológia hiánya és a korlátozott anyagi források okán sajnos ezek az épületek jellemzően alacsony szerkezeti minőséggel készültek. A szerkezetek természetes avulása, a növekvő komfortigények és az elöregedő gépészeti-elektromos rendszerek miatt napjainkra szükségessé vált ezen épületek modernizálása, ami gyakran együtt jár jelentős átalakításokkal is. Amíg Nyugat-Európában azért vált szükségessé a II. világháború utáni templomok átalakítása, mert a közösség létszáma jelentősen lecsökkent, és kihasználatlanná váltak az egyházi épületek, addig Kelet-Közép-Európa poszt szocialista országaiban jellemzően még jelenleg is használatban vannak a korszakhoz köthető szakrális épületek.

A templomok sohasem voltak önmagukban létező, különálló épületek, mindig közösségi funkciók vették körbe őket. A korai modernizmustól kezdődően az építészek elkezdték kombinálni a közösségi és kiszolgáló funkciókat a templommal, és ez a folyamat az 1970–1980-as évekre felgyorsult. Összevetve a vizsgált templomokat, észrevehető a közösségi funkció és a templomtér egyre szorosabb kapcsolata. A funkciók közötti viszony ugyan idővel egyre szervezettebbé vált, azonban a templomhajó és a közösségi terem közvetlen kapcsolata a római katolikus templomépítészet gyakorlatában nem terjedt el. Profán és szakrális funkciók egészítették ki egymást egy épületen belül, de a hierarchikus hangsúly mindig a liturgikus tereké maradt. A templomterek nyitottabbak lettek, az öncélú dekoráció eltűnt, és a belső tér homogénebbé és anyagszerűbbé vált – gyakran szinte ipariasan puritán megjelenésű lett. Az egyház és liturgikus művészet jelentősége lassan növekedett: általános elvvé alakult, hogy a koncentráltan elhelyezett, egyszerű művészeti alkotások – szinte csak jelzésértékűen megjelenítve – segítik leginkább az Istenre való koncentrációt. A művészeti alkotások¹²⁵ mellett a beáramló természetes fény komponálásának is fontosabb szerepe lett. Az építészeti térszervezés elsődleges meghatározó eleme az oltár elhelyezése volt. Az oltártér hangsúlyosságát és megvilágítási módját pedig döntően meghatározta a tetőforma és az itt kialakított bevilágító felület, jellemzően ez lett a belső tér legvilágosabb

¹²³ Schwarz 2007.

¹²⁴ Állam és egyház kapcsolatáról a közép-kelet-európai országokban 1945–1989 között: Nagy–Zombori 2014.

¹²⁵ Építészet és társművészetek kapcsolatáról: Nádor 2012.

pontja. Az oltártér felé emelkedő vagy épp arra ereszkedő tetőforma a liturgikus centrum hangsúlyát adta, kialakítása lehetett sík lemezből vagy tört tetőformából is. Alaprajzi térkonceptió szerint hagyományos, sugaras, átlós és centrumképző elrendezések különültek el. A hagyományos hossztengetyes elrendezés, egyszerű ácsolt faszervezetű magastetővel volt az általános és leginkább elfogadott. Mégis mivel fontos volt, hogy a miséző pap és a jelen lévő hívők között szorosabb kapcsolat jöhessen létre, így az építészek idővel igyekeztek a majdnem központos belső elrendezések mellett dönteni. Míg a korszak első szakaszában épült templomok jellemzően hosszanti elrendezésűek voltak, addig az 1970-es évek közepétől már az átlós és sugaras elrendezés vált gyakoribbá. A centrumképző elrendezés a protestáns templomoknál a kapcsolódó közösségi funkciók révén jobban érvényesült.¹²⁶

A templomépítkezés szinte kizárólag a közösség és a lelkész felelőssége volt, míg a meglévő műemléki templomok helyreállítását az állam anyagilag, szakmailag támogatta és felügyelte. Régi és új templomok egymással való viszonyában egyfajta kölcsönösség alakult ki: az újak a régiek hagyományait követve újították meg a formákat, a meglévők pedig a liturgikus terek átalakításai során a modern oltárt és térszemléletet vették át. Új templomok és környezetük kapcsolatát tekintve a korszak templomtervezői már nem igyekeztek olyan mértékben megkülönböztetni a templomot a környezetétől, mint korábban, gyakran maga a templom is csak egy ház lett a többi között. A korszakban épült egyedülálló templomok azonban mostanra elöregedtek, állandó és szakszerű karbantartásuk és megőrzésük szükséges volna, hiszen ezek is jelentős emlékei templomépítészeti örökségünknek.¹²⁷

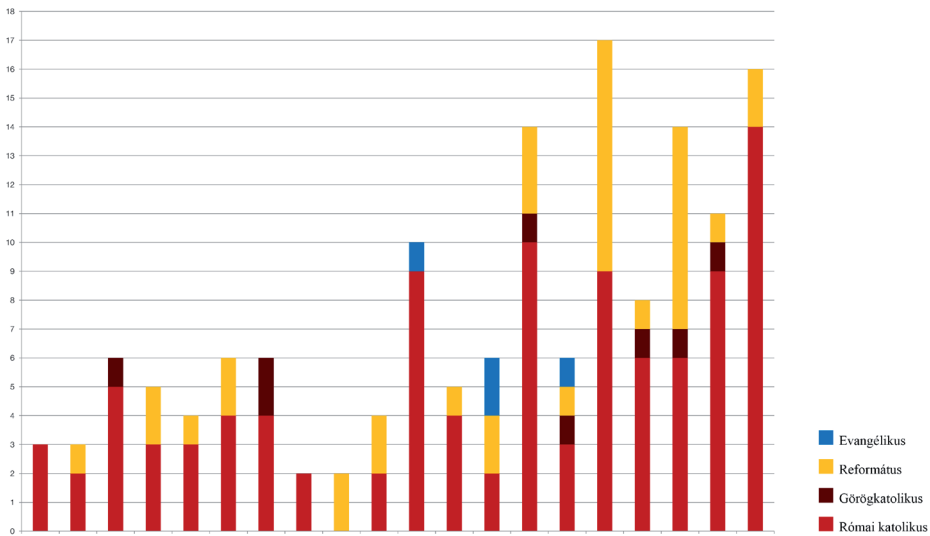
A korszak meghatározó templomépítései Csaba László, Török Ferenc, Szabó István, később Perczel Dénes voltak. Mások jellemzően csak egy-két kiemelkedő alkotással járultak hozzá a hazai, II. világháború utáni szakrális építészethez. Az építőművészek életműveiben határozottan azonosíthatóak a szakrális építészet megvalósításáról való elképzelésükhöz illeszkedő szerkezetválasztási és anyaghasználati elvek. A komplexebb formaképzés vonatkozásában az egyre könnyebben hozzáférhető nemzetközi építészeti folyóiratoknak és szakkönyveknek, valamint a gyakoribbá váló tanulmányutaknak és kiutazásoknak köszönhetően a nyugat-európai és északi templomépítészet ekkortájt intenzívebben hatott a hazai szakrális építészetre is. Meghatározóak voltak a finnországi templomépítészeti formakísérletek,¹²⁸ illetve a világszerte akkoriban terjedő brutalizmus nyers erejű épületeinek hatása. Ezzel szemben a kritikai regionalizmust pártolók inkább Dél-Európa (olaszországi és görögországi területek) és a Mediterráneum felé fordultak, a történeti épületek hagyomány által átörökíthető jelentőségeire koncentráltak.¹²⁹

¹²⁶ Krähling–Nagy 2011.

¹²⁷ Épületek és tartószerkezetek rehabilitációjáról: Pattantyús-Ábrahám 2013.

¹²⁸ A korszak finnországi építészetét tanulmányutakat követő beszámolók révén az egyházi lapok olvasói is figyelemmel kísérték. Tiszta mérnöki-művészi elismeréssel ír az új finn templomépítészetről: József 1984.

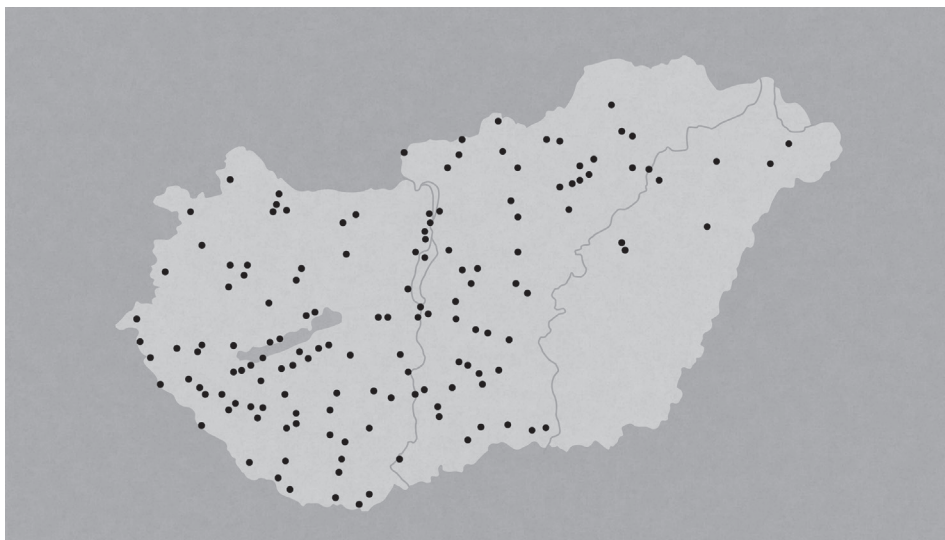
¹²⁹ „...úgy vélem, minden különbözőségük ellenére található bennük egy közös vonás, az épület születésének módja. A szűkös anyagiak, a helyszínen található anyagok, szerkezetek, a rendelkezésre álló – változó mértékig szakképzett – munkaerő, és az építész minden tényezőt figyelembe vevő együttműködése alapján »ott« így »kellett« vagy lehetett építeni.” Vajai 1985. 31.

15. ábra. A tanulmányban számba vett 1970–1989 között épült magyarországi templomok felekezeti szerinti megoszlásában (Diagram: Urbán Erzsébet, 2017)

A kutatás során az 1970–1989 között épült templomok közül 101 db római és 8 db görögkatolikus, 36 db református és 4 db evangélikus templom került rendszerezésre és elemzésre (összesen 149 db rekord) (15. ábra). Az adatok beszerzését levéltári források, nagyobb részben az illetékes plébániák feljegyzései és internetes honlapjaik helytörténeti leírásai segítették. Az épületek részletes építési körülményeiről és a közreműködő tervezők személyeiről kevés adat áll rendelkezésre, ebből fakadóan az építésre vonatkozó pontos évszámokat és a tervező személyét nem lehet minden esetben egyértelműen meghatározni. A római katolikus templomok titulussai alapján jól látszódik, hogy a magyar szentek tisztelete továbbra is domináns maradt egészen a rendszerváltásig. A térképen is ábrázolt települések eloszlásából azonnal kitűnik, hogy az Alföldön ebben a korszakban csekély számú templom épült (csakúgy, mint az 1945–1970 közötti időszakban), míg az Északi-középhegység és a Balaton környékén több kisebb településen is építkeztek a közösségek¹³⁰ (16. ábra). Míg az 1970-es évek első felében évente csak 3–5 templom épült, addig az 1980-as években – nagyon ingadozó eloszlásban ugyan, de – már 9–10 templom építése valósult meg. A vizsgált két évtized folyamán legnagyobb számban római katolikus templomok épültek, református templomok főként a korszak második felében, míg evangélikus templomok csak időben elszórtan jöttek létre. A megerősödő Magyar

¹³⁰ Ennek oka egyrészt a turizmus, másrészt az Alföldet jellemző tsz-esítés, tagosítás, ami nagy területekre vonatkozóan hozott létre új településközpontokat, ami ugyanakkor darabszámban természetesen jóval kevesebb számú templomot is eredményezett.

16. ábra. A tanulmányban számba vett 1970–1989 között épült magyarországi templomok (Térképes ábrázolás: Urbán Erzsébet, 2017)

Görögkatolikus Egyház pasztorációjának köszönhetően a görögkatolikus gyülekezetek templomai elsősorban Észak- és Északkelet-Magyarországon épültek az 1980-as évek közepén.

„A tanulmány az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-16-3-I. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült.”

IRODALOM

- A liturgikus berendezési tárgyak és eszközök művészete.* 1968. Országos Egyházművészeti és Műemléki Tanács.
- A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai.* Szent István Társulat, Budapest 2007.
- Adriányi Gábor: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939–1978. A Mindszenty-ügy.* Kairosz, Győr 2001a.
- Adriányi Gábor: *Az egyháztörténet kézikönyve.* Szent István Társulat, Budapest 2001b.
- Albertini Péter – Bacsóka Béla – Balássy László – Békési Sándor: *Keresztény ember a szocialista társadalomban.* Ecclesia Könyvkiadó, Budapest 1977.
- Ali István: Az egyház és a technikai újdonságok. *Vigilia* 35 (1970) 6. 377–379.
- Andrási Gábor: „Forma és struktúra”. *Vigilia* 45 (1980) 12. 861–863.
- Arató Miklós: Templomaink liturgikus tere. In: *Teológiai évkönyv 1975.* Szerk.: Cserháti József – Keszthelyi Ferenc – Nyíri Tamás. Szent István Társulat, Budapest 1975.
- Baku, Eszter – Urbán, Erzsébet – Vukoszávlyev, Zorán: Modern Church Architecture in Hungary. Research Plan on Re-examination of Changing Tendencies of the 20th-Century Church Architecture of the Roman Catholic Church. *Architectura Hungariae* 16 (2017) 4. 133–144.

- Balogh Ferenc: *Vallási ismeretek, szakrális terek*. Kereskedelmi és Idegenforgalmi Továbbképző, Budapest 2004.
- Balogh Margit – Gergely Jenő: *Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. I. História*–MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2005.
- Bán Ferenc: Szerkesztőségi beszélgetés Bán Ferenc építésszel. *Magyar Építőművészet* (1986) 4. 27.
- Bangó Jenő: Urbanizmus és teológia. *Vigilia* 35 (1970) 7. 443–446.
- Beke László: Lehet-e építészeti tendenciákról beszélni? *Magyar Építőművészet* (1984) 1. 13–15.
- Beleznai Károlyné (szerk.): *KIPSZER katalógus. Terráncos csarnok építési rendszer katalógusa*. Könnyűipari Szerelő és Építő Vállalat, Budapest.
- Bíró Imre: Harminc esztendő a párbeszéd útján. *Vigilia* 45 (1980) 10. 665–668.
- Boda László: Egyházművészeti szempontok a zsinat után. *Vigilia* 37 (1972) 2. 78–84.
- Bodonyi Csaba: Szubjektív bevezetés Bán Ferenc terveihez. *Magyar Építőművészet* (1986) 4. 21.
- Bouyer, Louis: *Építészet és liturgia*. Agapé, Szeged 2000.
- Bozsóky Pál Gerő – Lukács László: *Az elnyomatásból a szabadságba*. Vigilia, Budapest 2005.
- Csaba Eszter: Csaba László 90 – visszatekintés az építész szakrális életművére. *Építészfórum*. <http://epiteszforum.hu/csaba-laszlo-90-visszatekintes-az-epitesz-szakralis-életművére> (Utolsó megtekintés: 2014. 02. 16.)
- Csaba László: Róm. kat. templom Hodász nagyközségben. *Magyar Építőművészet* (1978) 3. 40–43.
- Csaba László: Templomok és templomszerkezetek. *Magyar Építőipar* 39 (1990) 5. 193–200.
- Cserhádi József: Tovább a nyitott utakon. *Vigilia* 45 (1980) 10. 651–659.
- Cserhádi József – Esze Tamás (szerk.): *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása*. Képzőművészeti Alap Kiadó Vállalata, Budapest 1971.
- Csete György: *Csete György és Dulánszky Jenő. Architectura Vallomások*. Kijarat Kiadó, Budapest 2001.
- Csete György – Gerle János – Szegő György – Janáky György: Három vélemény építészetünk tendenciáiról. *Magyar Építőművészet* (1984) 1. 10–12.
- Csigó László: *Magyar katolikus templomok*. Anno, Budapest 2000. 46–47.
- Diós István – Viczián János (szerk.): *Magyar Katolikus Lexikon I–XV*. Szent István Társulat, Budapest 1993–2010.
- Dóczy Erika: „Míg kövekből templomot emelnek, kövekként maguk is templommá épüljenek...” – Szakrális építészet Magyarországon 1945–1989. *Utóirat – Post Scriptum* 8 (2008) 5. 47–51.
- Dorombay Károly: A Vigilia negyven éve. A felszabadulás utáni évtizedek. *Vigilia* 40 (1975) 4. 229–235.
- Fekete György: Római katolikus templom, Paks. Építész Makovecz Imre. *Magyar Építőművészet* LXXXII (1991) 4. 8–12.
- Ferkai András: Kell-e építészeti tendenciákról beszélni? *Magyar Építőművészet* (1984) 1. 16–17.
- Ferkai András: Negyven év magyar építésze. *Magyar Építőművészet* (1985) 2. 22–27.
- Ferkai András: Építészet a második világháború után. In: *Magyarország építészetének története*. Szerk.: Sisa József – Dora Wiebenson. Vince Kiadó, Budapest 1998. 305–329.
- Friedman, Donald: *Historical Building Construction: Design, Materials, and Technology (Second Edition)*. W. W. Norton, New York 2010.
- Gadányi Jenő: Három probléma: tér, forma, szín. (Gadányi Jenő Feljegyzéseiből.) *Vigilia* 43 (1978) 5. 326–330.
- Garai Gréta: *A közösség centrumában – Magyar katolikus templomépítészet 1970–1986 között. TDK dolgozat*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építésmérnöki Kar, Budapest 2015.
- Garai, Gréta – Vukoszavlyev, Zorán: Supreme Pastor of the Church Cares for the Hungarian Church. Church Architecture of the Hungarian Church During the First Decade of John Paul II's Papacy. *Periodica Polytechnica Architecture* 48 (2017) 1. 53–57.
- Garai Gréta – Zsembery Ákos: Négy templom, négy képlet – Török Ferenc templomépítészetének jelentősége a '70-es évek hazai templomépítészetében. *Architectura Hungariae* XVI (2017) 1. 7–19.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Kossuth, Budapest 1985.

- Gerle János: *Makovecz Imre*. Serdián, Budapest 2002. 158–164.
- Gilyén Nándor: *Szerkezet és forma az építészetben*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1982.
- Guzsik Tamás: *Szagrális terek funkcióelemzése. Egyetemi Jegyzet. I–III*. Budapest 1988.
- Hajnóczy Gábor – Emődy Attila: A farkasréti „Mindszentek” temploma, Budapest. *Építész: Szabó István. Magyar Építőművészet* (1978) 3. 44–47.
- Hajós-Baku Eszter: *Hagyomány és újítás. A centralitás történeti hagyománya és korszerűsége a két világháború közötti magyar templomépítészetben. Doktori értekezés*. Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Építészmérnöki Kar, Csonka Pál Doktori Iskola, 2018.
- Hartmann Gergely (szerk.): *Templomaink tegnap és ma: Győr-Moson-Sopron megye templomépítésze, 1897–2014*. Győr-Moson-Sopron Megyei Építész Kamara, Győr 2016.
- Horváth Z. Kálmán – Csernoch Miklós: A térlefedőrendszerek általános rendszere. *Magyar Építőművészet* (1970) 6. 59.
- Jäger, Frank Peter (szerk.): *Old and New. Design Manual for Revitalizing Existing Buildings*. Birkhauser, Basel 2012.
- Janáky István: A mai magyarországi építészet stíluskérdései. *Magyar Építőművészet* (1984) 1. 18–21.
- József Dénes: Finnországi emlékek – Épületekről, építészetéről. *Vigilia* 14 (1984) 2. 94–96.
- Kathy Imre: Építészeti fényképpályázat 1976. ‘Tornyok városon és falun.’ *Magyar Építőművészet* (1977) 5. 60–63.
- Katona Vilmos: Az irányított-tengelyes szerkesztés kortárs reneszánsza Európa katolikus templomépítészetében. *Magyar Egyházzene XXI* (2014) 4. 403–414.
- Katona Vilmos: A csend mint építészeti térkonceptió: Kontemplatív terek napjaink templomépítészetében – I. *Utóirat. A Régi-Új Magyar Építőművészet melléklete* 16 (2016) 86. 74–78.
- Katona, Vilmos: The Spatial Dimension of Liturgy: Historical and Contemporary Accounts of Communion-Space in Europe’s Latin Rite Liturgical Architecture. *Építés – Építészettudomány* 45 (2017) 1–2. 173–213.
- Katona, Vilmos – Vukoszávlyev, Zorán: Modern Tradition and Liturgy: The Ways of Modernism in Hungarian Church Architecture in 20th Century. *Architektúra & Urbanizmus* 66 (2012) 1–2. 2–23.
- Kerekretyová, Jana: *Christian Believers in Socialist Slovakia 1969–1989. Privatizing and Deprivatizing Religion*. Central European University 2015.
- Kisasszony Éva (szerk.): *Az Állami Egyházügyi Hivatal iratanyagának jegyzékei I. Adattár*. Magyar Országos Levéltár, Budapest 2005.
- Kleineisel János: Társadalmunk, fizikai környezetünk problémái. *Magyar Építőművészet* 77 (1986) 4. 41–42.
- Koós Judith: A magyarországi református templomok stílusváltozásai. *Magyar Építőművészet* 82 (1991) 4. 4–5.
- Köbel Szilvia: *Oszd meg és uralkodj! – Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Rejtjel, Budapest 2005.
- Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2004.
- Körner, Hans – Wiener, Jürgen (szerk.): *»Liturgie als Bauherr«? Moderne Sakralarchitektur und ihre Ausstattung zwischen Funktion und Form*. Klartext Verlag, Essen 2010.
- Kránitz Mihály: *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai negyven év távlatából*. Szent István Társulat, Budapest 2002.
- Krähling, János – Nagy, Gergely Domonkos: Church as a Home – Sacral and Profane Functions in Modern Hungarian Churches. *Periodica Polytechnica Architecture* 42 (2011) 1. 33–41.
- Lantos Edit: Három-négy egyszerű pasztellszín. – A II. Vatikáni Zsinat liturgikus rendelkezéseinek hatása a templomokra és a templomba járókra. *Utóirat – Post Scriptum* 8 (2008) 5. 42–46.
- Lantos Edit: Logikai készlet. Új építésű római katolikus templomok (1960–1970). *Ars Hungarica* 44 (2018) 2. 135–164.
- Lékai László: Három évtized. *Vigilia* 45 (1980) 10. 649–650.
- Levárdy Ferenc: *Magyar templomok művészete*. Szent István Társulat, Budapest 1982.
- Lukács László: A Vigília beszélgetése Csaba László építésszel. *Vigilia* 54 (1989) 1. 49–59.

- Magyar Országos Levéltár iratanyaga: MOL-XIX-A-21-e-0010-1/1975; MOL-XIX-A-21-d-0010-4/1977.
- Masznyik Csaba: Mai templomok a történeti templomépítés és térszervezés tükrében. *Alaprajz* (1998) 5. 33–35.
- Meggyesi Tamás: A szakrális tér és a fény. *Vigilia* 78 (2013) 5. 322–329.
- Merényi Ferenc: *A magyar építészet 1867–1967*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1970.
- Miklós Imre: Harminc esztendővel a megállapodás után. *Vigilia* 45 (1980) 10. 660–665.
- Moravánszky Ákos: Tendenciák újabb építészetünkben. *Magyar Építőművészet* (1984) 1. 22–33.
- Müller, Tim – Neundorff, Anja: The Role of the State in the Repression and Revival of Religiosity in Central Eastern Europe. *Social Forces* 91 (2012) 2. 559–582.
- Nádor Edina: *Építészet és társművészetek kapcsolódásának területei. Doktori értekezés*. Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki és Informatikai Kar, Breuer Marcell Doktori Iskola, 2012.
- Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (szerk.): *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945–1989 között. – Intézmények és módszerek*. METEM Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest 2014.
- Nagy Zoltán: Gondolatok a térszervezésről. *Magyar Építőművészet* (1972) 1. 60–63.
- Nagyimihályi Géza: A keleti templom és a közösségi misztika. *Vigilia* 42 (1977) 9. 600–602.
- Napló. Kádár János a szövetségi politikáról, az állam és az egyház viszonyáról. *Vigilia* 45 (1980) 6. 417.
- Nyíri Tamás: Szekularizáció és transzcendencia. *Vigilia* 35 (1970) 5. 291–298.
- Pallister, James: *Sacred Spaces: Contemporary Religious Architecture*. Phaidon Press, London 2015.
- Pattantyús-Ábrahám Ádám: *Épülethabilitáció. Tartószerkezetek helyreállítása, átépítése és megerősítése*. Terc, Budapest 2013.
- Pogány Frigyes: Lépték a városépítészetben. *Magyar Építőművészet* (1976) 1. 54–57.
- Pollack, Detlef: Religiousness Inside and Outside the Church in Selected Post-communist Countries of Central and Eastern Europe. *Social Compass* 50 (2013) 3. 321–334.
- Prakfalvi Endre: *Római katolikus templomok az egyesített fővárosban*. Budapest Főváros Önkormányzata, Budapest 2003.
- Puhl Antal: A kopernikuszi fordulat Török Ferenc templom-építészetében. *Építészfórum*. <http://epiteszforum.hu/a-kopernikuszi-fordulat-torok-ferenc-templom-epiteszeteben> (Utolsó megtekintés: 2018. 02. 16.)
- Puskás Attila – Perendy László: *A II. Vatikáni Zsinat: Isten ajándéka az egyház és a világ számára*. Szent István Társulat, Budapest 2013.
- Rév Ilona: A templom korunk építészetében. *Vigilia* 49 (1984) 2. 82–85.
- Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma*. Corvina, Budapest 1987.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest 2010.
- Santarcangeli, Paolo: A torony. *Vigilia* 49 (1984) 2. 107–109.
- Schwarz, Rudolf: *Kirchenbau. Welt vor der Schwelle*. Schnell+Steiner, Regensburg 2007.
- Seregi György: *Acél épületszerkezetek*. Gyorsjelentés Kiadó, Budapest 1995.
- Seregi György: *Acélvázaz csarnokok*. Terc, Budapest 2001.
- Seregi György (szerk.): *Fémszerkezetek évkönyv 2002*. Terc, Budapest 2002.
- Simon Mariann: Minták és módszerek – A hetvenes évek hazai építésze és a karakter. *Építés – Építészettudomány* 29 (2001) 3–4. 347–360.
- Somorjai Ádám: Mindszenty József és az esztergomi érseki szék üressé nyilvánításának dátuma. *Magyar Sion. Új folyóirat* I. XLIII (2007) 1. 99–109.
- Stan, Lavinia – Turcescu, Lucian: Church and State under Real Socialism. In: *Les doctrines internationalistes durant les années du communisme réel en Europe – Internationalist doctrines during the years of real communism in Europe*. Szerk.: Iulia Motoc – Emmanuelle Tourme-Jouannet. 2012. 75–96.
- Stock, Wolfgang Jean: *Europäischer Kirchenbau 1950–2000 – European Church Architecture*. Prestel, München 2002.

- Stock, Wolfgang Jean: *Europäischer Kirchenbau 1900–1950 – European Church Architecture*. Prestel Verlag, München 2006.
- Szabó Levente: *Bán Ferenc építésze – The Architecture of Ferenc Bán*. Terc, Budapest 2015.
- Szendrói Jenő (szerk.): *Ipari építészetünk*. Műszaki Kiadó, Budapest 1965.
- Szendrói Jenő (szerk.): *Magyar építészet 1945–70*. Corvina, Budapest 1972.
- Szigeti Endre: Az egyház és az állam jogviszonyának történeti háttere. *Vigilia* 38 (1973) 6. 373–381.
- Szigeti Kilián: Az új miserendről. *Vigilia* 35 (1970) 2. 76–83.
- Tordai Zádor: Templom és szertartás. *Vigilia* 14 (1984) 2. 97–101.
- Tótfalussy István: A szakrális tér esztétikájához. *Vigilia* 42 (1977) 9. 586–595.
- Török Ferenc: Múlt és jelen. *Magyar Építőművészet* (1985a) 1. 31.
- Török Ferenc: Római katolikus templom, Balatonfenyves. *Magyar Építőművészet* (1985b) 1. 36–37.
- Török Ferenc: Római katolikus templom, Révfülp. *Magyar Építőművészet* (1985c) 1. 34–35.
- Török Ferenc: Épület és helyszín. *Magyar Építőművészet* (1986) 4. 20.
- Török Ferenc: *Török Ferenc (Vallomások – Architectura)*. Kijárat Kiadó, Budapest 1996.
- Török Ferenc: A szakrális tér. A modern templomépítészet Magyarországon. *Vigilia* 78 (2013) 5. 330–336.
- Török Ferenc – Török Ferencné (szerk.): *Építészet és hitvallás életműkiállítás*. Magyar Művészeti Akadémia, Budapest 2016.
- Turányi László (szerk.): *Magyar Katolikus Almanach II*. Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest 1988.
- Urbán Erzsébet – Vukoszávlyev Zorán: Árkay Bertalan templomépítésze a második világháború után. *Architectura Hungariae* 15 (2016a) 1. 7–42.
- Urbán, Erzsébet – Vukoszávlyev, Zorán: Resistance to Oppression: Case Study of the Hungarian Catholic Church Architecture 1945–1989. In: *14th International DoCoMoMo Conference: Adaptive Reuse*. Szerk.: Ana Tostões – Zara Ferreira. DoCoMoMo International – Casa da Arquitectura, Lisbon 2016b. 576–581.
- Vajai Tamás: Török Ferenc templomaihoz. *Magyar Építőművészet* (1985) 1. 31.
- Vákár Tibor: Templomépítés és környezet. *Magyar Építőművészet* (1982) 3. 60–63.
- Vasadi Péter: Öt templom – öt tér. *Vigilia* 42 (1977) 9. 595–600.
- Vukoszávlyev Zorán: Tisztább képlet. A kortárs szakrális építészet Magyarországon. / Clearer Formulas. Contemporary Sacred Architecture in Hungary. In: *A Mindenség Modellje. Kortárs Magyar Templomépítészet / Model of the Universe*. Szerk.: Wesselényi-Garay Andor. Contemporary Hungarian Church Architecture. Modem, Debrecen 2010. 17–24.
- Vukoszávlyev Zorán: Anyag és csend. *Építés – Építészettudomány* 39 (2011) 3–4. 243–255.
- Vukoszávlyev, Zorán: Materiality Shaping Immateriality – Immanence and Transcendence in Contemporary Hungarian Church Architecture. In: *Architettura e liturgia – Autonomia e norma nel progetto*. Szerk.: Andrea Longhi. Bononia University Press, Bologna 2017. 105–115.
- Vukoszávlyev Zorán – Garai Gréta: Minták és képek: Beszélgetés a 80 éves Török Ferencsel az 1970-es évek hazai templomépítészetéről. *Utóirat: A Régi-Új Magyar Építőművészet Melléklete XVII* (2017) 92. 57–60.
- Vukoszávlyev Zorán – Urbán Erzsébet: Magyarország templomépítésze 1945–1964 között. Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról. *Építés – Építészettudomány* 44 (2016) 3–4. 247–315.
- Wesselényi-Garay Andor (szerk.): *A mindenség modellje / Model of the Universe. Kortárs magyar templomépítészet / Contemporary Hungarian Church Architecture* (2. kiadás). Modem, Debrecen 2010.

CHURCH ARCHITECTURE AND SOCIALISM

RELATIONS OF THE STRUCTURE, FORM AND CONTENT IN THE
HUNGARIAN
CHURCH ARCHITECTURE IN THE 1970–1980S*Summary*

Intensive church construction activity of the Hungarian Christian churches stopped fundamentally, because of the secularization that came with the political takeover after WWII. The style and forming techniques of the churches built in the interwar period could be perceptible for almost two decades, but from the early 1960s new form experimentations have begun, and style pluralism has widened from the 1970s, thanks to the impulse of Vatican Council II. New, in the field of church architecture formerly not used building structures and materials appeared beside the traditional ones (which often gave an industrial, almost profane appearance to the sacral space). Churches in the period were built under the simplest circumstances – with the easiest obtainable building materials and with the help from the local communities –, thus there is not really an opportunity to analyse complex structural systems and joints, so this study aims to group the buildings according to the visual–aesthetic appearance and accent of the structures. The research took into account a much larger building stock than mentioned in previous literature. Although most of these churches do not own outstanding architectural value, still their numerical value and their construction itself are important from a sociological, church historical perspective. The churches enumerated in the article are intentionally not cited in chronological order. After the analysis of these buildings, it is clear that the traditional longitudinal arrangement with the conventional brick masonry and timber roof structure is dominant in the first third of the period. Later mainly monolith reinforced concrete frame structures with infill brickwork, or freely formed structural systems with reinforced concrete slabs were designed. Traditional building materials and structures come to the fore with the spread of the postmodern and the rediscovery of the elements of historicism in the last stage of the examined period.

Keywords: church architecture, Vatican Council II, liturgical reform, building structures, architectural form and content

Open Access nyilatkozat: A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

☞ Beérkezett: 2018. február 20. Elfogadva: 2018. június 4.

Online First megjelenése: 2019. június 7.